

Taarna VALTONEN (Helsinki/Turku/Oulu)

Miksi keminsaame kuoli? Sosiolingvistinen rekonstruktio keminsaamen sammumiseen johtaneista tekijöistä

Kemi Saami is an extinct language that was spoken in the administrative region of Kemi Lapmark in present-day Northern Lapland, Finland. This article analyzes the sociolinguistic processes that resulted in the extinction of Kemi Saami. The analysis is based on contemporary descriptions from the eighteenth and nineteenth centuries. The information preserved in the descriptions is analyzed using the sociolinguistic analysis template developed under the *European Language Diversity for All* (ELDIA) project, as well as UNESCO's nine factors describing the situation of an endangered language. The theoretical background is based on Joshua Fishman's work on language shift. The results show that the extinction of Kemi Saami was a consequence of the language's weak social status, the church's language policy, and several social and cultural dislocations that the language community experienced. The most significant of these dislocations was the arrival of Finnish settlers and the agrarian socioeconomic model. The resulting population growth and environmental changes forced the inhabitants to give up the old way of life based on hunting and fishing. This led further to the deterioration of the socioeconomic situation of the language community in relation to the settlers and to the rapid weakening of cultural self-esteem. As a result, the members of the language community began to be ashamed of their own language and culture and wanted to give them up for Finnish language and culture.

I. Johdanto

Keminsaame on noussut viime aikoina poikkeuksellisen kiinnostuksen kohteeksi. Siitä, sen historiasta ja puhujista esitetään monenlaisia tietoja ja näkemyksiä, joista osa perustuu enemmän poliittisiin näkemyksiin kuin tieteelliseen tutkimukseen. Usein on kuitenkin kyse asiallisen, tutkitun tiedon puutteesta. Lisää tietoa ja ymmärrystä tarvitaan erityisesti kielen kuolemaan johtaneista syistä, kielen viimeisistä puhujista, alueella samaan aikaan puhutuista muista kielistä sekä siitä, miten kuolleen kielen vaikutus voi edelleen olla läsnä nykykielen substraattina. Tämän artikkelin tarkoituksena on vastata tähän tarpeeseen tarjoamalla tieteellisin menetelmin koottua ja lähdekriittisesti analysoitua tietoa.¹

Tässä artikkelissa kuvaan niitä historiallisia ja sosiolingvistisiä prosesseja, jotka johtivat keminsaamen kuolemaan sekä sitä tapaa, jolla keminsaamen vaikutus tuli ja tulee edelleen esille entisen puhuma-alueen kielessä. Erityisesti pyrin vastaamaan

1. Tämä artikkeli on tehty osana Koneen Säätiön rahoittamaa Pohjoisen sosioekologinen ympäristöhistoria -hanketta (Past Present Sustainability (PAES) -tutkimusyksikkö, Helsingin yliopisto) sekä osana Suomen Akatemian projektia 349818 (Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, Turun yliopisto). Lisäksi kirjoittaja on dosentti Oulun yliopiston Giellagas-instituutissa. <<https://orcid.org/0000-0003-1178-4253>>.

kysymykseen, miksi keminsaame kuoli. Aiheen käsittelyn tueksi vertailen keminsaamen sosiolingvististä kehitystä inarinsaamen tilanteeseen. Jotta tuottamani tieto olisi paremmin vertailukelpoista nykyisten vähemmistökielten sosiolingvistisen tilanteen kuvausten kanssa, käytän artikkelissani soveltuvien osin apuna kuvausmallia, joka kehitettiin vuosina 2010–2013 käynnissä olleessa *European Language Diversity for All* (ELDIA) -projektissa. Projektissa selvitettiin useiden vähemmistökielinä puhuttavien pienten itämerensuomalaisten kielten, Unkarin ulkopuolisten unkarinpuhujayhteisöjen sekä pohjoissaamen sosiolingvististä tilannetta (esim. Karjalainen ym. 2013; Puura ym. 2013; Marjomaa 2014). Toinen käyttämäni analyysityökalu on UNESCO:n yhdeksän faktorin kokonaisuus, jota on kehitetty uhanalaisten kielten tilanteiden kuvaamiseen (Brenzinger ym. 2003).

Virheellisten tietojen oikaiseminen on hyvä aloittaa huomauttamalla, että keminsaame ei oikeastaan ole kieli vaan tutkijoiden antama nimitys joukolle erilaisia, huonosti tunnettuja saamen kielen alueellisia variantteja (esim. Sammallahti 1998: 26). Nimitys perustuu Ruotsin vallan aikaiseen hallinnollisen alueen nimeen *Kemin Lappi* (ru *Kemi Lappmark*). Alue kattoi Kemijoen valuma-alueen, jossa keminsaameksi laskettavien alueellisten kielimuotojen puhuma-alue sijaitsi. Inarinsaamen puhuma-alue kuului myös hallinnollisesti Kemin Lappiin, vaikka se ei sijaitsekaan Kemijoen valuma-alueella. Inarinsaame ei myöskään ole osa keminsaamea, vaan se on itsenäinen kieli, joka on keminsaamen läheinen sukukieli. Yksinkertaisuuden vuoksi käytän tässä kirjoituksessa usein kuitenkin epätarkempaa nimitystä keminsaame, kun tarkoitan Kemijoen valuma-alueella puhuttujen saamen kielen alueellisten varianttien jatkumoa.

2. Teoria, metodi ja tutkimusaineisto

ELDIA-hankkeessa kehitettiin sosiolingvistisen tilanteen dokumentointimetodi, joka yhdistää kenttähaastattelussa saatavaa tietoa muista lähteistä saatavaan tietoon. Metodissa on huomioitu kansainvälisesti laajalti käytetyn UNESCO:n dokumentin *Language Vitality and Endangerment* (Brenzinger ym. 2003) yhdeksän kielen uhanalaisuuden kuvaamiseen käytettyä faktoria. Näiden molempien menetelmien tarkoituksena on ollut luoda arviointityökalu, jonka avulla pystytään tuottamaan vertailukelpoista tietoa hyvin erilaisten vähemmistökielten sosiolingvistikielistä tilanteista.

Kuvaan keminsaamen sosiolingvististä tilannetta soveltaen sekä ELDIA:n että UNESCO:n metodologiaa. Olen koostanut ELDIA-hankkeen karjalan (Karjalainen ym. 2013), vepsän (Puura ym. 2013) ja pohjoissaamen (Marjomaa 2014) kielten tutkimusraporttien pohjalta ne aiheet, jotka vähemmistökielen kuvaamisessa on syytä kuvata. Ne on sisältämiensä teemojen osalta suoraan yhdistettävissä UNESCO:n menetelmässä käytettyihin faktoreihin. UNESCO:n menetelmä sisältää myös eri faktorien numeraalisen arvioinnin, jota käytän vertaillessani keminsaamen ja inarinsaamen kielisosiologista tilannetta. Arvioinnin skaala on 0–5, jossa 0 edustaa heikointa mahdollista ja 5 parasta mahdollista tilannetta.

ELDIA:n raporttien pohjalta luotu kuvausmalli on koottu kahteen alalukuun. Alaluvussa 4 kuvaan kieliyhteisöjen sosiokulttuurista ja lingvististä kontekstia. Tämä sisältää kuvauksen puhuma-alueesta ja alueellisesta variaatiosta, historiallisesta kontekstista sekä puhujamäärän kehittymisen pääpiirteistä. Ne vastaavat UNESCO:n metodissa faktoreita 2 *Kielenpuhujien määrä* ja 3 *Puhujien määrä suhteessa alueen muuhun väestöön*. Samaan tematiikkaan liittyy alaluku 6, jossa käsitelen nykysuomessa esiintyvää keminsaamen substraattia sekä myöhäisistä käyttäjistä esitetyjä väitteitä. Neljännessä alaluvussa kuvaan lisäksi alueella vallinnutta kieli- ja vähemmistöpolitiikkaa, jota vastaa UNESCO:n menetelmän faktoria 7 *Hallinnon kielipolitiikka ja kieliasenteet sisältäen virallisen statuksen ja käytön*.

Alaluvussa 5 kuvaan keminsaamesta tehtyjä sosiolingvistisiä havaintoja. Aloitan kuvaamalla kielikontakteja ja niiden seurauksia sekä kielen käyttämistä eri konteksteissa. UNESCO:n menetelmässä käsittely vastaa faktoreita 4 *Olemassa olevien domeenien kehitystrendit*, 5 *Uusien domeenien ja median vastaanotto* sekä 6 *Oppimateriaalit ja lukutaito*. Lisäksi käsitelen monikielisyyttä ja kieliasenteita, erityisesti kykyä ja halukkuutta käyttää kieltä. Samoja teemoja kuvataan UNESCO:n faktoreilla 1 *Kielen siirtyminen sukupolvelta toiselle* ja 8 *Yhteisön jäsenten asenteet omaa kieltä kohtaan*.

Toisin kuin ELDIA-projektissa, jossa pystyttiin tekemään kenttätöitä ja haastattelemaan suuria määriä kielenkättäjiä, perustuu oma analyysini pelkästään muiden tekemiin, hyvin fragmentaarisin havaintoihin. Siksi minulla ei ole analysoitavana samanlaista rikasta lähdeaineistoa kuin ELDIA-hankkeessa. Molemmat valitsemani metodit pakottavat minut kuitenkin pohtimaan kielen kontekstia ja käyttöä yhtä monipuolisesti kuin elävien kielten parissa tehtäisiin. Tämä auttaa tunnistamaan, mitä tietoja on saatavilla ja mitä ei.

ELDIA-projektiin nähden merkittäviä eroja metodin soveltamisessa on ainakin kaksi. Ensinnäkin en kuvaa vain tietyn hetken tilannetta, vaan keskiössä on myös kuvatuissa asioissa ajan mittaan tapahtunut muutos. Toiseksi keminsaame, toisin kuin karjala, vepsä ja pohjoissaame, on kuollut kieli. Tämän takia käytän keminsaamen tilanteen heikkenemisen kuvaamisessa luvuissa 5 ja 7 teoreettisena apuna myös Joshua Fishmanin klassikkoteosta *Reversing language Shift: Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages* (1991). Luvussa 7 rinnastan keminsaamesta tekemäni havainnot inarinsaamen sosiolingvistisen kehityskaaren kanssa. Tämän vertailun tarkoituksena on selvittää niitä keskeisiä tekijöitä, joiden takia keminsaame kuoli, mutta inarinsaame on edelleen elävä, puhuttu kieli.

Analyysini tutkimusaineistona ovat kielentutkijoiden ja muiden alueella liikkuneiden tai asuneiden ihmisten kuvaukset tutkittavista kielistä, niiden käyttämisestä ja kieliasenteista 1600-, 1700- ja 1800-luvuilta. Kuvaan ne tarkemmin seuraavassa luvussa. Tämä luku kattaa samalla UNESCO:n faktoriin 9 *Dokumentaation määrä ja laatu* liittyvän osuuden. Sovellan kuvauksia lukiessani tarkkaa, mutta kriittistä lähi-luentaa, jonka avulla pyrin löytämään suoria tai epäsuoria tietoja edellä kuvaamieni ELDIA-sabluunan ja UNESCO:n faktoreiden kuvaamista teemoista keminsaamen osalta. Kontekstin hahmottamisessa käytän apuna historian tutkimuksia.

Tiedostan, että analyysini ja aineistoni sisältävät monia lähdekriittisiä ongelmia ja ovat kaukana ihanteellisista. Merkittävimpiä lähdekriittisiä ongelmia ovat käyttämieni havaintojen alueellinen ja ajallinen hajanaisuus sekä käyttämieni lähteiden fragmentaarisuus, subjektiivisuus ja asenteellisuus (vrt. Fishman 1991: 40–43). Tästä syystä vältän tietoisesti käyttämästä joitakin sosiolingvistiikassa tarkkaan määriteltäviä termejä, kuten koodinvaihto, koska lähteeni eivät riitä kuvaamaan, mistä ilmiöstä tarkkaan ottaen oli kysymys. Toisaalta saamen kielten kontaktitilanteissa syntyviä fuusioituneita kielimuotoja ja kielenkäyttötapaa on hyvin vaikeaa kuvata niiden monimuotoisuuden takia. Tämä koskee erityisesti tilanteita, joissa sukulaiskielet, kuten saame ja toinen saame tai suomi, kohtaavat. (Esim. Juutinen 2023.) Siksi tyydyn kuvaamaan tilannetta lähteiden yleiskielisiä termejä käyttäen. Uskon kuitenkin, että tiedonmurusia yhdistellen ja hermeneuttista tiedon kasautumista hyväksi käyttäen voin esittää uskottavan rekonstruktion niistä sosiolingvististen prosessien päälinjoista, jotka johtivat keminsaamen sammumiseen.

3. Säilyneet keminsaamen kielennäytteet ja muut kuvaukset

Keminsaamen varianteista on säilynyt vain vähäisiä näytteitä. Niistä laajin ja laadultaan paras on kokoelma Olaus Mattsson Sirman kieltä. Sirma oli todennäköisesti kotoisin Sodankylän siidasta Orajärveltä ja syntynyt noin vuonna 1650. Aloittaessaan pappisopintojaan Uppsalassa vuonna 1672 Sirma toimi professori Johannes Schefferusin asiantuntijana tämän kootessa aineistoa *Lapponia*-kirjaansa (Schefferus 1673). Kirjassa käytettyä aineistoa on säilynyt myös alkuperäisinä käsikirjoituksina, joista ainakin osan Sirma on varmasti kirjoittanut itse. (Kallio ym. 2019: 112–114.) Myöhemmin Enontekiön pappina toimiessaan Sirma käänsi kahteen otteeseen Johannes Gezeliuksen katekismuksen lyhennelmän sekä joitakin psalmeja ja aapisen. Näistä käännöksistä vuoden 1716 versio katekismuksesta on säilynyt käsikirjoituksena. K. B. Wiklund (1913) on julkaissut ja osin analysoinut sen. Katekismuksen kieli on yhdistelmä, jossa on piirteitä sekä Sirman äidinkielen, Sodankylän siidan saamen, että Kaaresuvannon pohjoissaamen sanastosta ja rakenteista. Myös Erkki Itkonen on analysoinut Sirman kieltä, mutta analyysiä ei ole julkaistu (ks. kuitenkin E. Itkonen 1940).

Sirman tekstien kanssa merkittävydestä kilpailee Utsjoen kirkkoherran Jacob Fellmanin kokoama lista Sompion ja Kuolajärven sanastoa, jossa on noin 420 sanaa. Kuolajärven alue kattoi käsitykseni mukaan Fellmanin aikana myös ainakin osan Kemikylän siidan alueesta. Sompion sanasto lienee koottu useiden matkojen aikana ja eri kielenoppailta, mikä lisää sen arvoa. Kuolajärven sanasto sen sijaan on ilmeisesti koottu kokonaan vuonna 1826 korkeintaan muutamilta kielenoppailta. Kielenoppaiden nimet tai tarkat asuinpaikat eivät ole tiedossa. Fellmanin käsikirjoituksen ovat julkaisseet ja aineistoa analysoineet Frans Äimä ja T. I. Itkonen (1918). Myös Fellman kommentoi joitakin keminsaamen kieliopillisia muotoja omissa kirjoituksissaan (esim. J. Fellman 1906 II: 501–502).

Jacob Fellman (1906 II: 203–317; osasta toiset versiot I. Fellman 1915: 402–424) on tallentanut myös laulettujen perinteen tekstejä, joista osa on tallennettu keminsaamen tunnetuilla puhuma-alueilla tai niiden välittömässä läheisyydessä, ainakin Sodankylän pitäjässä sekä akkalansaamelaiden asuinalueilla. Näiden musiikkiperinteen tekstien kielen tarkempi analyysi olisi tarpeen. Kyseisten laulutekstien ja sanalistojen lisäksi Jacob Fellmanin muistelmateoksessa *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken* I–IV (1906) esiintyy joukko sanoja ja nimiä, jotka ovat keminsaamea. Fellmanin kuvaukset keminsaamen käytöstä ja kielitilanteista ovat sosiolingvistisessä mielessä yksi tärkeimmistä aineistoistani.

Elias Lönnrotin *Loihtoja*-teoksessa (1932: 86) on julkaistu kolme laulettujen perinteen tekstiä, jotka hän tallensi todennäköisemmin Lapin-matkallaan vuonna 1841, mutta mahdollisesti kuitenkin jo 1837. T. I. Itkonen (1933) on julkaissut niistä selvennetyt translitteraatiot ja käännökset sekä analysoinut niiden kieltä. Hänen mukaansa ne ovat todennäköisesti Kemikylän siidasta eli nykyisen Savukosken alueelta (T. I. Itkonen 1933: 163–164). Lönnrot matkusti alueen läpi vuonna 1841 Matias Aleksanteri Castrénin kanssa, ja molemmat ovat tallentaneet tuolla matkalla myös tietoja yleisemmästä kielitilanteesta Kuolajärvellä (myös Kemikylän siidassa) ja Sompiossa (Castrén 1870; Lönnrot 2018b; Salminen 2019). Castrén matkusti Kemin Lapissa myös vuonna 1838, ja tuon matkan aikana hän on merkinnyt muistiin tietoja myös Peltojärveltä, Kittilästä, Kemijärveltä ja Sodankylästä.

Muut tuntemani kielennäytteet ovat määrältään merkittävästi vähäisempiä. Näistä vanhin on Turun piispan kappalaisen Claudius Alanuksen vuoden 1639 Kemin Lapin matkan kuvaus, jossa on muutamia sanoja ja lyhyitä lausahduksia, joiden tarkka tallentamispaikka ei ole tiedossa. Niiden sisällöstä voi päätellä, että Alanus lienee tallentanut ne kyytimiestensä puheista. Teksti sisältää myös kiinnostavia tietoja saamen kielen käyttämisestä ja asemasta 1600-luvun alkupuoliskon Kemin Lapissa. Raportista on säilynyt käsin kirjoitettu versio, joka on lähetetty Tukholmaan vuonna 1674, mutta sitä käytettiin lähteenä jo 1650 julkaistussa Michael Wexioniuksen kirjassa (Wexionius 1650). Säilynyt käsikirjoitus on julkaistu reilut parisataa vuotta myöhemmin (Alanus 1894). Myös Johan Bartholdi Ervastian (1956) Kemin Lapin kuvaus vuodelta 1737 sisältää muutamia yksittäisiä saamenkielisiä sanoja ja virkkeen katkelmia. Seuraavaksi vanhin on Kemijärven kappalaisen Nils Fellmanin lyhyt sanalista vuodelta 1748 (J. Fellman 1906 I: 373). Se sisältää Kuolajärven ja Sodankylän varianttien vertailua sekä muutamia suomesta lainattuja sanoja, joita käytettiin Kemin Lapissa. Nils Fellmanin kuvaukset vuosilta 1748 (J. Fellman 1906 I: 367–379) ja 1751 (J. Fellman 1906 III: 238–244) ovat sen sijaan merkittäviä sosiolingvistisiä lähteitä.

Hieman pidempi teksti on Anders Johan Sjögrenin julkaisema, Sompiion saamea edustava *Isä meidän* -rukouksen versio analyyseineen vuodelta 1825 (Sjögren 1828: 253–254, 391–405). Tämä lienee yhdeltä informantilta. On mahdollista, että joko itse rukous tai ainakin osa sen analyysistä on itse asiassa Jacob Fellmanilta tai hänen avullaan kirjoitettu (ks. J. Fellman 1906 II: 503–504). Tähän voisi viitata se, että Sjögrenin päiväkirjassa ei ole merkintää rukouksen tallentamisesta. Sjögrenin (2020) tuon ajan päiväkirjamerkinnot sisältävät lisäksi arvokasta sosiolingvististä

tietoa Sodankylän, Kuolajärven ja Kemikylän alueilta. Myös Antero Wareliuksen (1848) kirjoitus *Bidrag till Finlands kannedom i ethnografiskt hänseende* sisältää kiinnostavia sociolingvistisiä tietoja Kemin Lapista, mutta tietojen lähde ja tarkka keruuajankohta on epäselvä. Koska hän ei tietääkseni käynyt Lapissa, perustunevat hänen tietonsa toisen käden lähteisiin.

Näiden lisäksi vanhoista asiakirjoista on löydettävissä merkittäviä määriä esimerkkejä nimistöstä (esim. T. I. Itkonen 1965) sekä tietoja asutuksessa tapahtuneista muutoksista.

4. Keminsaamen lingvistinen ja sosiokulttuurinen konteksti

4.1. Keminsaamen puhuma-alue, alueellinen variaatio ja yhteydet muihin saamen kieliin

Keminsaamen murrejatkumon puhuma-alue ja sen jakaantuminen eri osiin tunnetaan puutteellisesti. Keminsaame on tavattu erotella eri varianteiksi kunkin siidan mukaan, koska on viitteitä siitä, että kieli todella oli erilaista eri siidoissa (esim. J. Fellman 1906 I: 373). Toisaalta sosiokulttuurinen jaottelu on perusteltua siinäkin mielessä, että yksiselitteistä, kieleen perustuvaa jaottelua on mahdotonta tehdä puutteellisten aineistojen takia. Koko ajatus keminsaamesta perustuu poliittiseen historiaan, sillä raja keminsaamen ja niin sanotun venäjänsaamen välillä perustuu vuoden 1595 Täyssinän rauhan rajaan. Rajan länsipuolella olleiden siidojen katsottiin kuuluvan Ruotsiin eli Kemin Lappiin ja itäpuolella olevien Venäjään. (Freden i Teusina.) Kielellisin tai kulttuurisin perustein tällaista rajaa ei tuona aikana olisi voitu vetää, vaikka raja seuraakin Lapissa osittain Pohjanlahden ja Vianmeren välistä vedenjakajaa. Erityisesti Kemin Lapin itäisimmille siidoille itäiset kontaktit olivat ainakin taloudellisessa mielessä merkittävämpiä kuin läntiset myös uudisasukkaiden saapumisen jälkeen (ks. esim. Hautala 1982: 251–258).

Parhaiten tunnetaan viimeisinä käytössä olleet keminsaamen pohjoisimmat ja itäisimmät variantit. Pekka Sammallahti (1998: 26) erottaa keminsaamesta neljä alueellista varianttia: Sodankylän, Sompion, Savukosken (Kemikylän siida) ja Kuolajärven (nykyistä Sallaa). Frans Äimä ja T. I. Itkonen (1918: 2) mainitsevat lisäksi Kittilän murteen. Heidän mukaansa on arveltu, että muutamat Jacob Fellmanin Sodankylässä tallentamat laulettujen perinteen tekstit ovat alun perin voineet olla keminsaamen Kittilän varianttia. Ainakin osassa näistä teksteistä on todennäköisesti Jukkasjärven pohjoissaamen sanastoa ja kieliopillisia rakenteita, mikä tekee kielen analysoinnista haastavaa. Avoin kysymys on, kuuluiko Peltojärven siidassa ennen 1600-lukua puhuttu saamen kieli keminsaamen ryhmään. Siitä ei ole säilynyt näyttöä. Peltojärvi siirrettiin vuonna 1642 Kemin Lapista osaksi Tornion Lappia. Lisäksi keminsaamen murrejatkumoon kuuluivat todennäköisesti ne alueelliset variantit, joita puhuttiin Kemijärven itäpuolella sijainneessa Vihtalan eli Kemijärven ja länsipuolella sijainneessa Permuslahden siidassa sekä nykyisen Kuusamon alueella

sijainneissa Kitkan ja Maanselän siidoissa (J. Fellman 1906 I: 368, 373), joista kielenäytteitä ei ole säilynyt lainkaan.

Sammallahden (1998: 26) mukaan Sodankylän, Sompion ja Kuolajärven murteet muodostavat typologisesti omanlaisen, muista itäsaamelaisista kielistä erillisen, konservatiivisemmän ryhmän. Sen sijaan Savukosken eli Kemikylän variantti vaikuttaisi kuuluvan itäsaamelaisten kielten sisämaaryhmään, johon kuuluvat myös inarin- ja koltansaame sekä jo hiipunut akkalansaame. Äimä ja Itkonen (1918: 89–91) taas esittävät Jacob Fellmanin 1820-luvulla keräämän Sompion ja Kuolajärven (sisältäneen ainakin osan Kemikylää) varianttien vertailun perusteella, että edellisellä olisi ollut äänneopin näkökulmasta läheisempi yhteys inarinsaameen ja jälkimmäisellä koltansaameen. Nämä yhteydet ovat läheisemmät kuin Sompion ja Kuolajärven varianttien keskinäinen yhteys. Sanaston osalta molemmat jakavat eniten sanastoa inarinsaamen kanssa (82,4 % ja 73,8 %), mutta maantieteellisestikin läheisempi Sompion variantti kuitenkin selvästi enemmän. Molemmat kielimuodot jakavat koltansaamen kanssa suunnilleen saman verran sanastoa (64,5 % ja 63,8 %). Tämä on jopa enemmän kuin varianttien keskenään jakama sanasto (51,5 % ja 62,7 %). Tätä viimeistä tulosta selittää aineiston pieni koko ja keräystavan epäsystemaattisuus. Myös Elias Lönnrotin mukaan hänen kuulemansa Sompion alueen saame oli inarinsaamen kaltaista, mutta siinä oli enemmän lainoja suomen kielestä kuin inarinsaamessa (Lönnrot 2018b: 94).

On selvää, että keskenään ristiriitaisia päätelmiä syntyy helposti vähäisiä ja eri-ikäisiä aineistoja eri tavoilla analysoitaessa. Lisäksi jokainen tallentaja on käyttänyt omaa kirjoitustapaansa, jonka merkkien vastaavuus puhutun kielen äänneiden kanssa on usein epäselvää. On myös syytä muistaa, että alueellisilla varianteilla on ollut kontakteja muihin saamen kieliin. Nämä kontaktit ovat varmasti, etenkin keminsaamen heiketessä, vaikuttaneet alueellisten varianttien kehitykseen merkittävästi. Esimerkiksi Ervastin vuoden 1737 Kemin Lapin kuvauksessa mainitaan, että Sompioon on avioitunut merkittävä määrä inarilaisia (Ervast 1956: 53).

On myös hyvä pitää mielessä, että nykyisin puhuttavien itäsaamelaisten kielten eriytymiskehitys on jatkunut kaksisataa vuotta pidempään kuin vertailuaineistona olevien keminsaamen varianttien. Ehkä juuri tätä kuvastaa Jacob Fellmanin (1906 III: 226–337) 1820-luvun aikalaisnäkemys, jonka mukaan inarinsaamelaiset, Luton ja Nuortijoen saamelaiset (sisämaan kolttsaamelaisia), Imandran saamelaiset (akkalansaamelaisia) sekä Sompion, Kuolajärven ja Unarinperän (läntisen Sodankylän) saamelaiset muodostavat samaa alkuperää olevan ryhmän, joka eroaa sekä läntisemmistä, pohjoisemmista että itäisemmistä saamelaisryhmistä. Myös Warelius mainitsee, että inarinsaamelaiset, Venäjän saamelaiset sekä entiset Sompion ja Kuolajärven saamelaiset ovat läheistä sukua keskenään. Sen sijaan Utsjoen saamelaisista he eroavat yhtä paljon kuin eestiläiset hämäläisistä ja enemmän kuin savolaiset hämäläisistä. (Warelius 1848: 67.)

Mainittakoon vielä, että Sodankylän pohjoisosissa puhutaan nykyisin pohjoissaamen läntistä sisämaan murretta. Sen puhujat ovat muuttaneet alueelle lännestä ja luoteesta, lähinnä Enontekiön ja Koutokeinon alueilta muutamassa aallossa pääosin 1870–1890-lukujen aikana. Tuolloin alueella aikaisemmin puhuttu keminsaamen

variantti oli jo kadonnut ainakin arkikäytöstä. Keminsaame ja alueella nykyisin puhuttava pohjoissaame eivät siis muodosta keskenään suoraa historiallista jatkumoa. (Ks. tarkemmin M. Aikio 1988: 61–73.)

Kartta 1. Kemin Lappi ja sen siidat noin vuonna 1650. Peltöjärven siida kuului Kemin Lappiin vuoteen 1642 asti, mutta liitettiin sen jälkeen Tornion Lappiin. Karttaan on myös merkitty Kemin Lapin naapurialueilla asuneet kansat. Kartta: Taarna Valtonen, pohjakartta © Tapio Palvelut Oy / Karttakeskus.

4.2. Kemin Lapin asutushistoria ja keminsaamen puhujamäärän kehitys

Historiallisesti tunnettujen Kemin Lapin siidojen länsi- ja eteläpuoleisilla alueilla puhutuista saamen kielistä ei ole lainkaan suoria tietoja, koska Pohjanlahden rannikolle ja siihen laskevien isojen jokien alajuoksuille muutti viimeistään rautakauden lopulla ja etenkin keskiajan alussa muunkielisiä uudisasukkaita (esim. Kuusela ym. 2016). Ensimmäinen maininta Kemin seurakunnasta on vuodelta 1329. Torniossa on ollut ensimmäinen kirkko jo 1316, ja Ylitornion Särkilahden kappeli mainitaan jo keskiaikaisissa lähteissä. (Väänänen 2023a; 2023b.) Tämä kertoo, että alueella oli jo tuolloin vakiintunutta asutusta, jolla oli kiinteät sidokset etelän keskusalueille, myös kirkkoon ja sen valtopyrkimyksiin (esim. Elenius 2016; Lundmark 2016).

Rannikon asukkaat alkoivat pian hyödyntää sesonkiloonteisesti myös sisämaan järviä. Jo 1400-luvun alkupuoliskolla asutus kalavesien äärellä oli muuttunut pysyväksi Pelloa ja Rovaniemeä myöten eli Kittilän ja Kemikylän siidojen rajoilla asti. Asutuksen levittäytyminen pysähtyi kuitenkin 1600-luvun alkuun asti, jolloin alkoi uusi nopea asutusaalto. Tältä ajalta ovat vanhimmat tiedot siidojen rajoista (ks. Kartta 1). On kuitenkin hyvä muistaa, että merkittävä osa Kemin Lapin uudisasutuksesta tuli naapuripitäjistä. Maatalouselinkeinot tuottivat paremmin kuin pyyntielinkeinot, mikä taas näkyi nopeampana väestönkasvuna. Kasvava asukasmäärä taas tarvitsi uusia asuinpaikkoja, mistä seurasi muuttoa lähipitäjiin. Siten uudistilan isäntäväki oli etniseltä identiteetiltään useammin saamelainen Kemin Lapin itäosissa kuin länsi- tai eteläreunalla. Uudisasutusta tuki kruunun merkantilistinen politiikka, jonka tavoitteena oli saada valtakunnan alueet tuottamaan entistä paremmin ja myös halu vakiinnuttaa Ruotsin valta-asema pohjoisessa. Vuoteen 1700 mennessä uudisasukkaita asui Kemin Lapissa jo Kittilän ja Sodankylän siidoissa, Sompion ja Kemikylän eteläosissa, Kuolajärven länsiosissa sekä koko Kuusamon alueella eli Kitkan ja Maanselän siidoissa. Koska vielä 1700-luvun alkupuoliskolla lapinvero oli alhaisempi ja sen takaama asema tarjosi parempia oikeuksia kuin uudistilallisen asema, oli uudistilojen perustaminen alkuun hyvin hidasta koko Kemin Lapin alueella, ja uudistilallisia jopa siirtyi lapinveron piiriin esimerkiksi Kittilässä. Tämä ei tarkoittanut, että elämäntapa olisi eronnut uudistilallisten maataloutta ja pyyntiä yhdistelevästä elinkeinovalikoimasta. Veronkiertoon puututtiin vuonna 1760 uudenlaisella verojärjestelyllä, joka pakotti valtaosan talouksista maksamaan veroa uudistilallisina, vaikka uutta tilaa ei perustettu, vaan asumista jatkettiin samoilla sijoilla. (Esim. Wahlenberg 1804: 71; J. Fellman 1906 I: 369–370; 1906 III: 127–138; Schnitler 1962: 320; Vahtola 1982; Enbuske 2013: 37–44.)

Uudisasutus eteni 1700-luvulla tasaista tahtia. Erilaisten aikalaislähteiden, lähinnä pappien ja muiden virkamiesten kertomusten perusteella on mahdollista seurata uudisasutuksen leviämistä ja saamelaisväestön vähenemistä. Asutuskuvauksia lukiessa on kuitenkin tärkeää muistaa, että 1800-luvulle asti viranomaisia kiinnostivat lähinnä asukkaiden elinkeinot ja maankäyttö. Vain harvoin kommentoidaan ihmisten käyttämää kieltä ja kansallisuutta tai rotua, nykytermein etnisyyttä. Siten saamelaisiksi laskettiin tavallisesti vain ne, jotka elivät niin sanotuista lappalaiselinkeinoista

(ru *lappmannanäring*) eli pyynnistä ja poronhoidosta, mutta maatalouden harjoittajiksi (ru *lantmannanäring*) eli uudisasukkaiksi siirtyneet saamelaiset laskettiin suomalaisiksi.

Samasta syystä keminsaamen eri varianttien puhujamääristä on hyvin niukasti luotettavia tietoja. Toisaalta elinkeinojen muutoksesta kertova tieto toimii jonkinlaisena indikaattorina, sillä kaikki 1700- ja 1800-luvun kirjoittajat ovat yhtä mieltä siitä, että maatalouselinkeinoihin siirtyminen johti Kemin Lapissa yhdessä–kahdessa sukupolvessa kielen vaihtumiseen saamesta suomeksi (esim. J. Fellman 1906 I: 249; 1906 III: 337; 1906 IV: 400; Sjögren 2020: 3146). Kun etniset suomalaiset siirtyivät Kemin Lapissa 1600-luvun jälkeen vain harvoin lappalaiselinkeinojen harjoittajiksi, voi elinkeinomuutosta kuvaavia tietoja käyttää kielitilanteen muutoksen epäsuorana lähteenä.

Kitkan siidassa oli vuoden 1696 verotietojen mukaan 25 uudisasukas- ja kuusi saamelaistaloutta eli lapinveroa maksanutta taloutta. Maanselän siidassa oli kahdeksan saamelais- ja 40 uudisasukastaloutta. Vuonna 1718 Kuusamossa (Kitkan ja Maanselän siidat) oli yhteensä 89 taloutta, mutta näistä saamelaisia oli vain kymmenen taloutta. Vuonna 1760 saamelaisia talouksia ei ollut enää yhtään. Vuoden 1696 verotietojen mukaan Kuolajärvellä (sisältää osin Kemikylän) oli kolmekymmentä saamelaistaloutta muttei yhtään uudisasukasta, vaikka saamelaistaloudet harjoittivat kyllä maatalouselinkeinoja. Vuonna 1748 Kuolajärvellä oli kolme saamelaisperhettä, jotka eivät olleet alkaneet uudisasukkaiksi. Kemijärvellä saamelaisia ei vuonna 1748 enää ollut. 1700-luvun alkaessa Sodankylässä asui lähes ainoastaan saamelaisia, mutta useimmat pitivät jo tuolloin joitakin lehmii pyynnin ohella. Vuoden 1696 verotuksen mukaan Kemikylässä oli kahdeksan saamelaistaloutta, Sompiossa oli 23 saamelais- ja kahdeksan uudisasukastaloutta, Sodankylässä oli 33 saamelais- ja kuusi uudisasukastaloutta ja Kittilässä oli 23 saamelais- ja yhdeksän uudisasukastaloutta. Elinkeinoina molemmilla oli maatalous sekä poronhoito, metsästyks ja kalastus yhdistelmänä, mutta uudistiloilla oli tavallisesti enemmän karjaa ja viljelyksiä. 1740-luvun alussa oli Sompion saamelaistalouksien määrä laskenut 19:ään, mutta uudisasukasperheitä oli edelleen kahdeksan. 1700-luvun alkuvuosikymmeninä oli joitakin Kittilän ja Sompion saamelaistalouksia muuttanut Norjan rannikolle kalastajasaamelaisiksi kotiseudun köyhyyden takia. Vuoteen 1751 mennessä suomalaiset uudisasukkaat olivat Sodankylässä jo vallanneet viljelyyn ja karjanhoitoon parhaiten sopivat maat. Näiden jälkeen talonpojiksi alkaneet, idempänä asuvat saamelaiset saivat tyytyä heikompään viljely- ja heinämaihin. Vuonna 1804 Sodankylässä ja Kittilässä asui vain uudisasukkaita, eli kaikki paikalliset saamelaiset olivat alkaneet talonpojiksi. Lisäksi siellä asui kahdesta kolmeen pohjoissaamelaiselta alueelta muuttanutta raitiosaamelaisperhettä, jotka hoitivat talollisten poroja. Heitä oli edelleen alueella vuonna 1826. Siten Kemin Lapissa, Inari pois lukien, vain Kuolajärven Kemikylään kuuluneessa osassa ja Sompiossa oli 1700–1800-lukujen taitteessa joitakin saamelaisia, jotka elivät vanhoilla veromaillaan ja harjoittivat pyyntielinkeinoja ja epäsuorasti päätellen oletettavasti puhuivat vielä saamea. (Wahlenberg 1804: 70–71; I. Fellman 1910 I: 136,

139–140, 143, 155, 157; J. Fellman 1906 I: 253, 370; 1906 III: 139–141, 337; Schnitler 1962: 330–331, 358–359; Lagus 1987: 37.)

Vasta 1800-luvun alkupuolella tutkijat ja osa virkamiehistä alkoivat kiinnittää enemmän huomiota asukkaiden kielelliseen ja kulttuuriseen taustaan. Tältä ajalta ovatkin sosiolingvistiksessä mielessä parhaat kuvaukset keminsaamen puhujamääristä ja kielen tilanteesta, mutta joitakin tietoja on myös 1700-luvun puolelta.

Kemijärven seurakunnan kappalaisen Nils Fellmanin vuoden 1748 kuvauksen mukaan uudisasukkaiden mukanaan tuoma suomen kieli oli enimmäkseen syrjäyttänyt saamen kielen Kuusamon ja Kemijärven pitäjissä jo tuohon aikaan. Kuusamossa hän kertoi tavanneensa enää muutamia vanhoja naisia, jotka osasivat hieman saamea. Kemijärvellä ja Kuolajärvellä (sisältää Kemikylän) hän sanoo uudisasukkaiksi alkaneiden saamelaisten säilyttäneen jonkinlaisen saamen kielen taidon, jotta voivat käyttää sitä, kun eivät tahdo muiden ymmärtävän puhettaan. Heidän suomen kielensä oli virheetöntä. (J. Fellman 1906 I: 373–374.) Vuoden 1751 kuvauksessaan Nils Fellman kertoo, että hänen isoisällään Esaias Mansuetilla oli 1600-luvun puolivälissä ollut vaikeuksia saada saamelaiset oppimaan suomea. He oppivat sitä kuitenkin nopeasti, kun uudisasutus alkoi, koska suomea oli pakko alkaa käyttää päivittäin. (J. Fellman 1906 III: 241.)

Kuusamon apulaispastori Elias Lagus (1987: 44) kirjoittaa noin vuodelle 1770 ajoittuvassa pitäjänkuvauksessaan, että koko Kuusamon (Kitkan ja Maanselän siidat) ja Kuolajärven (Kuolajärven ja Kemikylän siidat) kattavassa seurakunnassa kaikki osasivat suomea. Itäisellä rajaseudulla sen ääntämyksessä oli vaikutusta venäjältä, Kuolajärven asukkailla taas saamesta. Kuolajärvellä saamea myös käytettiin edelleen suomen rinnalla.

Jacob Fellman tapasi 1820-luvulla Sompiossa joitakin saamen kielen puhujia. Yksi heistä, Lokan toisen uudistalon yli 60-vuotias isäntä kertoi vuonna 1825, että lapsena, 1760-luvulla, hän ei sisaruksineen osannut muuta kuin saamea. Heidän isänsä osasi suomea, mutta vain huonosti. Isäntä oli säilyttänyt kielitaitonsa ja käytti saamea suomalaistaustaisen naapuritalon isännän kanssa, vaikka molemmat olivat olleet talonpoikia koko ikänsä. Sen sijaan seuraava sukupolvi ei suostunut enää puhumaan saamea. (J. Fellman 1906 I: 245–246.) Vuoden 1826 vierailulta Kuolajärvellä Fellman kirjoittaa kahtalaisesti: toisaalta, että asukkaat ymmärsivät yleisesti saamea (J. Fellman 1906 III: 480), toisaalta, että pitäjässä on harvinaista tavata saamen kieltä puhuva ihminen (J. Fellman 1906 IV: 400). Ehkä kyse oli alueellisista eroista alueen pohjoisosan (Kemikylä) ja eteläosan välillä, tai sitten hän kuvasi toisessa tekstissä kielen ymmärtämistä ja toisessa kielen aktiivista käyttämistä.

Anders Johan Sjögrenin mukaan vuonna 1825 Kuolajärvellä puhuttiin saamea ainoastaan Kemikylän alueella Tenniön kylässä, joka on sijainnut nykyisen Saijan kylän seudulla Tenniöjoen lähimaastossa Sallassa. Tässä kielessä oli kuitenkin paljon, jopa puolet, suomen vaikutusta. (Sjögren 1828: 135; 2020: 3143.) Matkakertomuksensa yleiskuvauksessa hän laajentaa havainnon koskemaan koko Kemikylän itäistä syrjäseutua (Sjögren 1828: 28). Sodankylän kirkonkylän eteläpuolella Sjögrenin (2020: 3146) saamelaistaustainen kyytimies kertoi, että vielä hänen lapsuudessaan noin 40

vuotta sitten eli 1780-luvulla kaikki alueen asukkaat olivat tällä seudulla ymmärtäneet melko hyvin saamea. Matkakertomuksen (Sjögren 1828: 28) mukaan kieltä myös puhuttiin 1780-luvulla alueella yleisesti. Molempien lähteiden mukaan vuonna 1825 enää harvat, vanhat ihmiset ymmärsivät sitä ja kieli oli kokonaan syrjäytymässä (myös Sjögren 1828: 148–149).

Samalla matkalla, Sodankylän kirkkopaikan eteläpuolella Sjögren tapasi uudisasukkaaksi 30–40 vuotta sitten alkaneen saamelaismiehen, joka puhui saamea ja suomea yhtä hyvin. Sodankylän kirkolla hän tapasi vanhan Sattasessa asuvan saamelaisnaisen, joka puhui sujuvasti saamea ja esitti Sjögrenille myös joikupätkän. (Sjögren 2020: 3146–3147.) Lokan isännän saamen kielen taidosta ei ole mainintaa Sjögrenin päiväkirjassa, mutta matkakertomuksessa (Sjögren 1828: 28) viitataan Sompion vanhoihin kielenpuhujiin, joihin Lokan isäntäkin kuului. Wahlenbergin (1804: 71) mukaan Sodankylässä ja Kittilässä asui 1800-luvun alussa vain uudisasukkaita, jotka olivat ulkonäöltään, kieleltään, tavoiltaan ja elintavaltaan aivan samanlaisia kuin Pohjanmaan suomalainen maanviljelijäväestö. Hän kuitenkin viittaa alueen aikaisempaan saamelaiseen asutukseen mainiten todisteeksi sen, että kaikki keskeiset vesistöjen ja maankohoumien nimet ovat lähtöisin saamen kielestä, joskin suomalaistettuja.

Vuonna 1841 M. A. Castrén ja Elias Lönnrot kulkivat Sallaan ja sieltä Kemikylän kautta Sompioon ja kohti Inaria. Heidän matkallaan tekemiensä havaintojen ja saamiensa tietojen mukaan Kuolajärven seurakunnassa (sisältää Kemikylän) kaikki saamelaistaustaiset ihmiset olivat vaihtaneet kielensä suomeksi (Lönnrot 2018b: 52). Jo edellisellä käynnillään Sodankylässä vuonna 1838 Castrén oli kirkonkirjojen ja omien havaintojensa pohjalta todennut, että suuri osa alueen asukkaista oli saamelaista alkuperää, mutta vaihtanut kielensä suomeksi ja elintapansa suomalaiseksi. Samoin hän toteaa tapahtuneen Kemijärvellä ja Peltovuomassa. Kittilää hän pitää suomalaisena. Kieltä vaihtaneiden saamelaisten tausta kävi kuitenkin Castrénin mukaan ilmi heidän kielestään, jossa oli ilmeisesti saamen kielen vaikutusta. Näin oli etenkin Kuolajärven (todennäköisesti nimenomaan Kemikylän) seudulla. (Castrén 1870: 13–14, 34–36, 70–72.)

Antero Wareliuksen (1848: 64–66) mukaan Kuusamossa, Kuolajärvellä, Sodankylässä ja Kittilässä asutus oli 1840-luvulla jo täysin suomalaista tai suomalaistunutta. Kuusamon asukkaat ymmärsivät tuskin saamen kielen sanaa, mutta Kuolajärven saamelaistaustaiset asukkaat osasivat sekä suomea että saamea. Hänen mukaansa pitäjän eteläosissa asutus oli enimmäkseen suomalaista, mutta pohjoisosissa, Kuolajoen ja Tenniön seuduilla, enemmän saamelaisperäistä. Aitoina saamelaisina pitäjinä hän pitää Suomessa vain Utsjokea, Inaria ja Enontekiötä.

Lönnrot arvioi vuonna 1842, että Inarin ja Sompion murteen puhujia oli yhteensä noin 500 henkeä (Lönnrot 2018b: 94). Tämä lausunto ei kerro Sompion variantin puhujien määrästä mitään, mutta sen perusteella on kuitenkin pääteltävissä, että puhujia tuolloin vielä Lönnrotinkin havaintojen mukaan oli.

4.3. Keminsaame ja kielipolitiikka

Ruotsin ja 1809 alkaen Venäjän valtion kielipolitiikka oli saamen kielten suhteen epä-määräistä. Saamen kielillä ei ollut kummassakaan maassa virallista statusta ennen 1900-lukua. Maallisen vallan näkökulmasta kielen asemaa tai käyttöä ei säännelty millään lainsäädännöllä tai vastaavalla, vaan lähestymistapa oli puhtaan käytännöllinen. Niin pitkään kuin oli tarve, käräjillä ja muutoin viranomaisten kanssa asioidessa käytettiin tulkkeja. Tarve väheni merkittävästi 1700-luvun mittaan, mutta pohjoisimmissa pitäjissä, etenkin Utsjoella, tulkkeja käytettiin vielä 1900-luvulla, myös kirkollisten toimitusten yhteydessä. Valtion virkamiehet saivat siis soveltaa oman mielensä ja käsityksiensä mukaista kielipolitiikkaa virkatoimiensa yhteydessä. (J. Fellman 1906 I: 16–17, 92, 443, 460, 462; T. Itkonen 1974: 176–178.)

Kirkko vaikuttaa noudattaneen selkeämpää kielipolitiikkaa. 1500-luvun lopulla Ruotsin kruunu ja kirkko heräsivät uskonpuhdistuksen hengessä ajattelemaan, että myös saamelaiden tulee saada harjoittaa kristinuskoa omalla äidinkielellään. Sen ajateltiin myös tehostavan luopumista esikristillisistä uskomuksista. 1600-luvulla asiaan tartuttiin toden teolla: laadittiin ensimmäiset saamenkieliset kristilliset kirjat ja alettiin kouluttaa saamelaisia papeiksi. Ideologia ei kuitenkaan koskaan levinnyt kunnolla Turun hiippakuntaan, johon Kemin Lappi kuului. 1600-luvun puolenvälin molemmin puolin Kemin Lapissa palvelleet kirkkoherra Johannes Pictorius sekä Inarin pappi ja myöhemmin Kemijärven kappalainen Esaias Mansueti osasivat ainakin jossain määrin saamea ja suhtautuivat siihen suvaitsevasti. Heidän jälkeensä kuitenkin katsottiin asukkaille riittävän, että pappi osaa suomea. Yksi peruste oli väite, että Kemin Lapissa puhuttu saame muistuttaa siinä määrin suomea, että ymmärtäminen ei voi olla vaikeaa. Tätä vastaan puhuu kuitenkin se, että myös kirkoissa käytettiin usein tulkkeja. Seurakuntalaisten todellista kielitaitoa tärkeämpi syy lienee ollutkin Uppsalan, myöhemmin Härnösandin, ja Turun hiippakuntien välinen valtataistelu Kemin Lapin ja sen runsaiden tuottojen hallinnasta. Kiistan terävimpänä kärkenä olivat vallastaan kiinni pitävät Kemin suomalaiset kirkkoherrat ja muut suomalaiset papit, kun taas uudet saamenkieliset tekstit oli käännetty ja saamelaiden pappien koulutus aloitettu Uppsalan alaisuudessa. (Alanus 1894: 3; J. Fellman 1906 I: 373–374; 1906 III: 222–223, 239, 241; T. Itkonen 1945: 32–33, 40–41, 57–58, 84, 88–90, 116–118, 122–124; 1974: 176–178; Forsgren 1990: 13–14, 18–19, 30–33, 38; Rasmussen 2016: 287–294, 302, 305–306.)

1700-luvun mittaan saamen kielten asema kävi Kemin Lapissa ja 1751 Turun hiippakuntaan liitetyllä Utsjoella entistä heikommaksi. Syynä ei ollut Ruotsin kirkon kielipolitiikan muutos, vaan muutos johtui ennen kaikkea muutamista saamelaisvihamielisistä papeista, joilla oli seurakunnissaan kohtuutonta valtaa. Turun hiippakunnan toimintatavat erosivat radikaalisti erityisesti tuolloisen Norjan, mutta myös Ruotsin Härnösandin hiippakunnan hallinnoimien lapinmaiden kielipolitiikasta. Kun naapurialueilla saamen kieleen alettiin suhtautua aikaisempaa positiivisemmin, Kemin Lapissa kehitys oli päinvastainen. Alueen papiston kielteiset asenteet olivat läsnä myös joidenkin muiden tuon aikakauden virkamiesten näkemyksissä (esim. I. Fellman 1910 I: 410–411). Jonkinlainen huippupiste saavutettiin vuonna 1760, kun

Turun piispa Carl Fredrik Mennander (1712–1786) kielsi Kemin vierailullaan Utsjoen kirkkoherran Henrik Wegeliuksen (1735–1791) ehdotuksesta saamenkielisen rippikouluopetuksen kokonaan, jopa ummikkosaamelaisella Utsjoellakin. Tämä heikensi merkittävästi väestön lukutaitoa ja kristinopin osaamista saamelaisvaltaisissa seurakunnissa. Päätös kumottiin Utsjoen ja sen kappeliseurakunnan Inarin osalta vasta vuonna 1821, mutta edelleen osa papistosta vastusti saamen käyttämistä. Kemin Lapin eteläisemmissä osissa saamen kielen käyttämiseen ei katsottu olevan enää tarvetta, koska kaikki asukkaat osasivat riittävästi suomea. (J. Fellman 1906 I: 639–640; 1906 II: 491–492; 1906 IV: 400; T. Itkonen 1945: 121–124; Forsgren 1990: 33–38; Lehtola 2016: 1089–1090; Lönnrot 2018b: 80–81.)

Vasta 1800-luvulla korkeasti koulutetut suomalaiset alkoivat ymmärtää vähemmistökielten olemassaolon oikeuden. Tähän vaikuttivat suomalaiskansallinen herätys ja kielitieteellinen koulutus. Esimerkiksi Jacob Fellman (1906 I: 639–640) ja Elias Lönnrot (esim. 2018b: 50, 80–82) kirjoittivat saamelaisten kielellisistä oikeuksista varsin modernin oloisesti ja arvostelivat viranomaisten toimintaa. 1800-luvun mitaan saamen kielten asema paranikin, mutta ainoastaan pohjoisimmassa Lapissa, ja sielläkin tilanne vaihteli merkittävästi yksittäisten pappien asenteiden mukaan. Keminsaamea tämä ei enää pelastanut. (Forsgren 1990: 39–43; Lehtola 2016: 1089–1093.)

5. Sosiolingvistiset havainnot keminsaamesta

5.1. Kielikontaktit ja niiden seuraukset sekä monikielisyys

Keminsaamen varianttien puhujilla oli kontakteja useiden kielten puhujien kanssa (ks. Kartta 1). Tärkein kontaktikieli oli rautakaudelta asti suomi, ennen 1600-lukua myös karjala. Viimeistään 1700-luvulta lähtien kaikki aikuiset keminsaamelaiset ovat osanneet saamen kielen lisäksi ainakin jonkinlaista suomen kieltä (esim. Alanus 1894: 3, 8; Tuderus 1905: 24; J. Fellman 1906 I: 246; 1906 III: 241; I. Fellman 1910 II: 25). Suomen kielen taidon yleistyminen ja tiivistyvien kielikontaktien vaikutukset keminsaamen variantteihin etenivät vaiheittain lännestä itään ja etelästä pohjoiseen, kuten maatalouselinkeinojen yleistyminen. Ensin saamen kieleen tuli suomen kielen vaikutusta, etenkin suomesta lainattuja sanoja, joita tavataan jo vanhimmissa 1600-luvun kielennäytteissä. Vaikutus lisääntyi vähitellen, kunnes kieli alkoi olla Sjögrenin (1828: 28, myös 135) kuvauksen mukaan ”lähes puoliksi suomen kanssa sekoittunutta saamea” (myös Lönnrot 2018b: 94). Seuraavassa vaiheessa saamen kieli vaikutti substraattina suomen kielen sanastoon, kielioppiin ja ehkä äänneoppiinkin (esim. Salminen 2019: 587–590). Varsin nopeasti, yhdessä–kahdessa sukupolvessa, suomen kielestä tuli ainoa aktiivisesti käytetty kieli eikä se eronnut enää suomalais-taustaisten suomen kielestä (esim. Wahlenberg 1804: 71; J. Fellman 1906 I: 374).

Läheisimpiä ja vanhimpia olivat kontaktit naapureiden eli muiden saamen kielten puhujien kanssa. Kittilän siidan saamelaisilla on ollut yhteyksiä sekä läntisten että pohjoisten naapuriseutujen pohjoissaamenpuhujien kanssa. Kittilän, Sodankylän

ja Sompion saamelaisilla oli yhteyksiä inarinsaamen puhujien kanssa (esim. Äimä & Itkonen 1918: 7–8; Ervast 1956: 53). Sompion, Kemikylän ja Kuolajärven saamelaisilla oli yhteyksiä koltansaamen puhujien kanssa (esim. Koskimies & Itkonen 1918: 77–78), kuolajärveläisillä myös akkalansaamen puhujien kanssa (esim. Lönnrot 2018b: 45). Lisäksi on oletettavaa, että eteläisimmillä ja läntisimmillä siidoilla oli aikoinaan kontakteja naapureinaan olleiden, nykyisin tuntemattomien saamen kielten alueellisten varianttien kanssa. Naapurialueilla puhuttavat saamen kielet ovat yleensä vähäisen totuttelun jälkeen keskenään ymmärrettäviä, joten voidaan olettaa kunkin ryhmän käyttäneen omaa kieltään keskinäisessä yhteydenpidossa. Siten läheiset kielivariantit ovat varmasti saaneet toisiltaan kielivaikutteita, jotka eivät ole levinneet naapurivarianttia kauemmas. Tämä selittänee valtaosin myös sen, miten keminsaamen alueellisten varianttien keskinäiset erot ovat syntyneet.

Kaikki keminsaamen itäisten varianttien puhujat, mutta etenkin Kuolajärven, Kitkan ja Maanselän siidojen asukkaat, ovat olleet tekemisissä karjalankielisten ihmisten kanssa myös vuoden 1595 rajanvedon ja valtioiden aluejaon vakiintumisen jälkeen (esim. Lönnrot 2018a: 259). Säännöllisesti, mutta eivät yhtä usein he ovat kuulleet myös virkamiesten puhumaa ruotsia ja kauppiaiden käyttämää venäjää. Lähteissä ei kuitenkaan ole mainintoja siitä, miten tavallista muiden kielten kuin suomen osaaminen on ollut.

5.2. Kielenkäyttökontekstit

Jotta kieli voi hyvin, tulee sen käytön olla mahdollista monenlaisissa kielenkäyttötilanteissa. Tällaisista sosiokulttuurisista konteksteista, joissa kielenkäyttö reaalistuu ja kielellä on välinearvo, käytetään nimitystä *domeeni*. Tavallisimpia domeeneja ovat perhe tai koti, työ tai elinkeino, uskonto, koulutus, viihde ja mediat. Kielen käyttäminen vähenee usein epätasaisesti eri domeeneissa samallakin alueella. (Fishman 1991: 44–45.) Keminsaamen osalta meillä on tietoja vain joistakin domeeneista, nimittäin koulutuksen ja uskonnon, perheen ja kodin sekä elinkeinojen osalta. Saamenkielisiä medioita nykymerkityksessä ei Kemin Lapissa ollut. Vihteestä tiedämme hyvin vähän, sillä vain muutamia laulettua, uskontoon liittymättömän perinteen tekstejä on tallennettu. Oletettavaa on, että enemmistö viihteeksi laskettavasta tekemisestä, kuten pelit, leikit, ja kerronta, tapahtui, kuten myöhempinäkin aikoina, kodin piirissä, mutta osa myös talvikyliin tai myöhemmin markkinapaikoille kokoonnuttaessa.

Aina 1800-luvun loppupuolelle asti kirkko vastasi Kemin Lapin koko väestön peruskoulutuksesta ja uskonnon rooli oli erittäin keskeinen tuon aikakauden sosiaalisessa elämässä. Sen takia kirkko olisi voinut olla erittäin merkityksellinen domeeni. Kirkko olisi myös ollut liki ainoa mahdollinen taho, joka olisi voinut edistää saamen kielten kirjallista käyttöä. Tämä tarkoittaa, että kirkon kieliasenteilla oli suora vaikutus myös koko kieliyhteisöön. Valitettavasti Turun hiippakunnassa vallitsi erittäin saamelaisvastainen asenneilmasto juuri 1700-luvulla, jolloin Kemin Lapin saamelaiseen väestöön kohdistui uudisasutuksen ja elinkeinomuutosten takia suurta kulttuurista ja sosioekonomista painetta. Siten koulutus, uskonto tai uusien medioiden luominen ei ollut tukemassa kielen tilannetta, vaan päinvastoin. (J. Fellman 1906 I:

639–640; Lönnrot 2018b: 80–81; Sjögren 1828: 217.) Jacob Fellman mainitseekin suomenkielisen kristinuskon opettamisen yhdeksi syyksi siihen, että saamelaiset eivät enää puhuneet saamea Kuolajärvellä (J. Fellman 1906 IV: 400).

Paras kuvaus 1700-luvulla kirkonmiesten parissa vallinneesta ilmapiiristä saamelaisesta näkökulmasta on Jacob Fellmanilla, jolle Sompion siidan alueella sijainneen Lokan kylän toisen talon saamelainen isäntä kertoi lapsuusajastaan 1760-luvulla. Kemin kirkkoherra Henrik Zimmerman oli Utsjoen tarkastusmatkallaan, todennäköisesti vuonna 1764 tai 1765, yöpynyt heidän luonaan. Kun oli käynyt ilmi, että talon isäntä, kertojan isä, puhui lapsilleen saamea, oli kirkkoherra tuominnut sen jyrkästi. Hän oli käyttänyt kielestä nimitystä pirun kieli ja osoittanut yleistä inhoa sitä kohtaan. Hän oli jopa uhannut piestä talon isännän, jos tämä jatkaisi saamen puhumista lapsilleen. Kertojan isä osasi suomea vain huonosti, ja kertoja sisaruksineen tuolloin vain saamea. (J. Fellman 1906 I: 245–246.) Vastaavanlaista väkivallalla uhkaamista tai sen käyttämistä on myös ilmeisesti harjoitettu laajemmin, sillä vuoden 1708 kirjeessään Kemin kirkkoherra Laurentius Forbusille Turun tuomiokapituli erikseen kieltää rankaisemasta ruumiillisesti saamelaisia, joiden suomen kielen ääntäminen on huonoa (I. Fellman 1910 II: 184–185).

Tämänkaltainen korkeimman hierarkkisen tahon erittäin negatiivinen julkinen näkemys ei ole kannustanut jatkamaan saamen kielen puhumista seuraaville sukupolville ja on myös varmasti vaikuttanut siihen, että saamen kielen julkista puhumista on alettu välttää. On kuitenkin syytä lisätä, että 1700-luvulla kirkko oletti pappien toimivan aina rauhallisesti ja arvokkaasti. Tällainen väkivallalla uhkailu oli papille ehdottoman sopimatonta toimintaa, mistä kertoo tuomiokapitulin kirjekin. (Esim. Suolahti 1919: 191–192, 262, 278.) Kyse oli siis kirkkoherra Zimmermanin ja muiden samoin ajattelevien paikallisten pappien henkilökohtaisesta, ei kirkon yleisestä toimintatavasta ja arvoista. Valitettavasti Lapin valtavissa seurakunnissa yksittäisillä papeilla oli kohtuuttomasti valtaa seurakuntalaisiinsa nähden eikä juuri minkäänlaista ylempien valvontaa.

Kirkollisen vallan edustajan halveksuvat asenteet, saamelaisten yleisesti alempi sosiaalinen status sekä Kemin Lapin kasvava suomenkielinen asutus ovat olleet merkittävimmät tekijät, jotka ovat johtaneet siihen, että saamen kielen domeenit ovat alkaneet supistua nopeasti 1700-luvun mittaan. Kaikki nämä tulivat vielä Kemin Lapin eteläisemmissä ja läntisemmissä osissa korostuneemmin esille kuin sen pohjois- ja itäosissa. Saamen kielten viimeisistä domeeneista tärkeimmäksi muodostui koti ja perhe. Kieltä käytettiin pääasiassa kotona perheen kesken tai sellaisten tuttujen ihmisten kanssa, joiden tiedettiin varmasti osaavan saamea. Aloitetta saamen kielen käyttämisestä muissa puhetilanteissa ei ole aktiivisesti tehty. Tätä heijastelee Jacob Fellmanin (1906 I: 245) kuvaus vuodelta 1825. Hänen kyytimiehinään toimineet Lokan talojen isännät puhuivat keskenään saamea, mutta Fellmanille suomea. He olivat tavattoman hämmästyneitä, kun kävi ilmi, että kirkkoherra osaakin saamea. Omat kokemukset kirkonmiesten asenteista saamea kohtaan varmasti lisäsivät ihmetystä.

Samoin Sjögren (2020: 3146–3147) kirjoittaa kuvatessaan vuoden 1825 kohtaamista Sodankylässä vanhan sattaslaisen saamelaisnaisen kanssa, että tämä oli ensin

puhunut hänelle suomea. Vasta heidän ollessaan kahden kesken Sjögrenin huoneessa ja Sjögrenin kysellessä saamen kielestä ja näyttäessä naiselle omistamiaan saamenkielisiä kirjoja, oli nainen alkanut puhua saamea. Saamelaisnainen oli ollut huvittunut Sjögrenin kiinnostuksesta saamen kieleen ja joikuun, jota nainen myös esitti.

Viimeisiä saamen kielen käyttökonteksteja ovat kodin ohella olleet varmasti erilaiset perinteisiin saamelaiselinkeinoihin, metsästyksen, kalastukseen ja poronhoitoon, liittyvät domeenit. Vaikka elinkeinodomeeneista ei ole suoria kuvauksia, tukee tulkintaa se, että saamelaiselinkeinoihin liittyvä erityissanasto on Pohjois-Suomen suomen murteissa pääosin saamen kielistä hiljattain lainattua. Myös paikannimien ja alueen luontoa täsmällisimmin kuvaavien maastoappellatiivien saamenkielisyys on ollut tukemassa tätä domeenia. Sen sijaan uusi jatkuvasti merkitystään kasvattanut elinkeinokokonaisuus maatalous oli kielellisesti täysin suomeen sidottu. Kemin Lapin alueen saamen kielissä ei ole vanhaa maataloussanastoa.

Juuri elinkeinokonteksteihin on luontevaa sijoittaa Sjögrenin (1828: 28, myös 135) kuvaama kieli, joka on puoliksi suomea, puoliksi saamea. Saamea olisi ollut nimenomaan erityissanasto ja suomea loput. Vähitellen suomen osuus on lisääntynyt ja laajentunut keskeissanastoon, saamen jäädessä osaksi kontekstisidonnaista erikoissanastoa. Tällä tavalla lienee vähitellen lainautunut nykyisten Lapin suomen murteiden saamelaisperäinen pyynti-, poronhoito- ja maastosanasto.

Viimeisten keminsaamen puhujien kielidomeenit ovat olleet osittain sukupuolittuneita. Kodeissa kieltä ovat käyttäneet molemmat sukupuolet, mutta pyynnin ja poronhoidon kontekstit ovat olleet vahvasti miesten maailmaa. Lähteissä ei ole tietoja siitä, oliko sukupuolella merkitystä kielen säilymisessä yksilön tai yhteisön tasolla.

5.3. Kieliasenteet

Fishmanin (1991: 44) mukaan on tärkeää arvioida, onko kielenkäyttäjien määrä vähentynyt sen takia, että kieltä ei enää osata, vai sen takia, että kieltä ei enää haluta käyttää tai sen käyttämistä hävetään. Myös kyky ymmärtää kieltä voidaan salata. Joskus ihmiset voivat osata vähän kieltä, ymmärtämättä sitä ja tahtovat esitellä sitä positiivisen sosiaalisen responssin toivossa. Syy jonkin kielen käytön vähenemiseen voi siis olla joko kyvyssä tai asenteissa. Jos kyse on asenteista, tilanne selittyy kulttuurisesti: kielenkäyttäjät yhdistää kielenkäytön joihinkin niin negatiivisiin mielikuviin, ettei tahdo itseään yhdistettävän niihin.

Jacob Fellmanin (1906 I: 245) referoimaan lokkalaisen saamenkielisen isännän kertomukseen sisältyy kuvaus siitä, kuinka hänen aikuiset lapsensa eivät enää tahdo kuulla edes viitattavan saamelaiseen sukuhistoriaansa. Tästä kertomuksesta välittyy syvä häpeä ja vastenmielisyyys omaa taustaa kohtaan. Vaikka lapset olivat mahdollisesti oppineet saamea ainakin jossakin määrin, on selvää, että he eivät olisi suostuneet käyttämään eivätkä ehkä edes ymmärtämään sitä kuin pakon edessä. He tahtoivat olla suomalaisia.

Sama käy mielessä, kun lukee Sjögrenin (2020: 3146) kyytimiehenä toimineen, isän puolelta saamelaista sukua olleen miehen kertomusta. Miehen mukaan hänen

lapsuudessaan noin 40 vuotta aikaisemmin kaikki olivat ymmärtäneet melko hyvin saamea. Entä hän itse? Olisiko hänkin ymmärtänyt saamea tai osannut jopa puhua sitä, jos tilanne olisi ollut toinen? Entä vanhan sattaslaisen saamelaisnaisen naureskelu herran oudolle kiinnostukselle: sisälsikö se myös ajatuksen saamen kielen joutavuudesta tai hävettävyydestä? Samoin Wareliuksen mukaan Länsi-Sodankylän Unarin saamelaistaustaiset asukkaat koettivat salata taustansa ja pyrkivät aktiivisesti avioitumaan suomalaisten kanssa (Warelius 1848: 65).

Toisaalta vielä 1820-luvulla oli ainakin jonkin verran vanhempia ihmisiä, joiden keskinäisessä kanssakäymisessä saamen kieli oli luontevin kommunikaatioväline. Lokan talojen noin 60-vuotiaiden isäntien yhteinen kieli oli ollut lapsesta asti saame, vaikka molemmat olivat talonpoikia. Ongelma ei ollut myöskään se, että heillä oli eri etniset taustat tai että toinen oli herastuomari, yhteisössä erityisen arvostettu jäsen. He eivät myöskään hävenneet kieltenkäyttöään, mistä kertoo se, etteivät he vältelleet kielen käyttämistä vieraan kuullen. He kuitenkin olettivat, ettei tämä yhteisön ulkopuolisena ymmärrä kieltä. Salakielimäisestä käytöstä ei ollut kuitenkaan kysymys, kuten Nils Fellmanin vuoden 1748 kuvauksessa. Se mainitsee saamen kielen viimeisenä käyttödomeenin Kemijärven ja Kuolajärven pitäjissä kielen käyttämisen tilanteissa, joissa ei tahdota muiden ymmärtävän, mitä puhutaan. (J. Fellman 1906 I: 245, 374.) Samoin ensimmäinen Sjögrenin tapaama saamelainen, 30–40 vuotta uusi-asukkaana ollut mies, joka puhui yhtä hyvin saamea kuin suomea, vaikuttaa suhautuneen kieleensä neutraalisti (2020: 3146). Myös Warelius (1848: 65) mainitsee, että Kuolajärven saamelaistaustaiset ihmiset eivät hävenneet taustaansa ja osasivat saamen kieltä.

Yhteenvetona voi todeta, että keminsaamen käyttökykyä olisi 1820-luvulla varmasti ollut paljon enemmän kuin käyttöhalua ja -mahdollisuuksia. Etenkin kieltä on varmasti ymmärretty paljon laajemmin kuin aikalaiskuvausten perusteella voisi päätellä. Kielenkäytön aktivoiminen ja sitä kautta kielen elvyttäminen ja kielisosiologisen tilanteen tervehdyttäminen olisi kuitenkin vaatinut laajaa systemaattista kieliyhteisön tukemista paikallisesti ja yhteiskunnan eri tasoilta sekä useimpien kieliyhteisön jäsenten omien asenteiden täyskäännöstä.

6. Substraattivaikutus ja väitteet keminsaamen myöhäisistä käyttäjistä

Erityisesti sosiaalisessa mediassa ja internetissä on viime aikoina esitetty tietoja, joiden mukaan keminsaamen puhujia olisi elänyt vielä 1900-luvun alkupuoliskolla (esim. Ryttilahti 2017; Kuolajärven Lapinkylä 2022; ks. myös Kulpakko 1995: 5; Maijala 2016: 145, 153, 160–161, 163, 165). Esitetyt väitteet perustuvat kuitenkin paikallisten ihmisten kuulopuheisiin ja toisen käden muistitietoon, joka ei ole tarkistettavissa. On tiedossa, että historiallisen Kemin Lapin alueella on ollut saamen kieltä puhuvia ihmisiä 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvullakin. Ongelma on, että useimmiten ei ole todennettavissa, mitä saamen kieltä he puhuivat, eivätkä kieltä kuulleet ole itse osanneet saamea. Usein ”outo kieli” on ymmärretty tai ainakin määritelty saameksi vasta paljon kuulemisen jälkeen (esim. Maijala 2016: 145, 160–161).

Saamen kielen professori emeritus Pekka Sammallahti on kertonut koettaneensa jäljittää 1960-luvulta asti ihmisiä, joiden on väitetty puhuneen keminsaamea tai tunneen jonkun, joka sitä puhui. Näiden selvitysten yhteydessä hän on tavannut useita ihmisiä, jotka ovat oppineet pohjoissaamea Sodankylään 1870-luvulta alkaen lännestä muuttaneilta pohjoissaamelaisilta porotöiden yhteydessä. Sen sijaan hän ei ole pystynyt jäljittämään yhtään ihmistä, joka olisi osannut keminsaamea. (Niemi 2022; Valtonen 2023.)

On kuitenkin hyvä muistaa, että yksittäiset ihmiset voivat säilyttää lapsena oppimansa kielitaidon koko elinikänsä ajan, vaikka sen käyttämiseen olisi ollut hyvin vähän mahdollisuuksia lapsuuden jälkeen. Siten 1800-luvun alkuvuosikymmeninä syntynyt ihminen on voinut osata keminsaamea vielä vanhana 1800-luvun lopussa, vaikka kieliyhteisö on ympäriltä haihtunut olemattomiin. Tällaista kielitaitoa on voinut tukea myös muiden saamen kielten kuuleminen. Kielitaito on voitu myös pyrkiä pitämään salassa ulkopuolisilta siihen liitettyjen häpeäkokemusten takia, eikä se sen takia ole tullut esille vieraiden, esimerkiksi virkamiesten tai pappien, läsnä ollessa.

Vielä tavallisempaa on, että vähemmistökielestä jää uuden pääkielen rinnalla elämään yksittäisiä sanoja tai sanontoja, vaikka kieli ei muuten olisi enää käytössä (esim. Äimä & Itkonen 1918: 7–8; Majjala 2016: 153). Tällaisia kielenosasia voidaan käyttää, vaikka niitä ei edes ymmärrettäisi, jos hiipumassa olevaa kieltä arvostetaan tai kielenkäyttö liittyy esimerkiksi johonkin rituaaliin (esim. Fishman 1991: 44). Kemin Lapin alueen suomen kielen murteissa on vahva keminsaamen substraatti, eli alueen suomen kieleen kuuluu kadonneista saamen kielestä periytynyttä sanastoa, esimerkiksi paikannimiä ja poronhoitoterminologiaa, joka on sopeutettu suomen kielen äänneasuun sopivaksi (esim. Wahlenberg 1804: 71; T. I. Itkonen 1965; A. Aikio 2002; Valtonen 2023). Tämän myös alueen asukkaat tunnistavat yleisesti (esim. Majjala 2016: 145, 148, 154, 165, 172). Runsaasti substraattilainasanastoa sisältävä kieli, kuten poromiesten ammattikieli, voi kuulostaa tottumattoman kuulijan korvissa kovin epäsuomalaiselta ja olla vaikeaa ymmärtää. Toisaalta etenkin Kemin Lapin alueen pohjoisimmissa osissa pohjoissaame on ollut 1800-luvun loppupuoliskolta aina toiseen maailmansotaan asti etenkin porotöiden yleiskieli, mutta sitä on kuultu osin myös muiden luontaiselinkeinojen ja metsätöiden yhteydessä (esim. Majjala 2016: 145, 147, 154, 181).

Toisaalta statukseltaan heikkenevän ja käytöltään vähenevän kielen osalta on tärkeää ottaa huomioon kielikontaktit, etenkin yhteydet muihin saamen kieliin. Kuten edellä on mainittu, Ervast (1956: 53) mainitsee vuoden 1737 Kemin Lapin kuvauksessaan, että Sompioon on avioitunut merkittävä määrä inarilaisia. Tällaiset naapurisiidojen väliset kiinteät kontaktit ovat olleet tavallisia. Kielikontakteja on voinut syntyä myös muuttoliikkeiden seurauksena. Esimerkiksi eri puolille Kemin Lappia on useaan otteeseen, jo ainakin 1700-luvulta alkaen, muuttanut uusia, lähinnä pohjoissaamelaisia asukkaita. Esimerkiksi Helmer Tegengren (1952: 158) on esittänyt, että Kemin Lapissa (Inari pois lukien) olisi ollut aikakausi, jolloin alueella ei olisi puhuttu mitään saamen kieltä: keminsaame olisi ollut jo kuollut, eivätkä pohjoissaamen puhujat olisi vielä muuttaneet alueelle. Nykytutkimuksen valossa näyttää

kuitenkin selvältä, että 1800-luvulla ei ole ollut ajanjaksoa, jolloin ainakin jossain osassa Kemin Lappia ei olisi asunut jotakin saamen kieltä puhuneita asukkaita.

Kirkonkirjoista ja käräjäpöytäkirjoista käy ilmi, että jo 1700-luvun jälkipuoliskolla Kemin Lappiin muutti pohjoissaamelaisia poronhoitajia. Heidän kotiseuduillaan pohjoisessa Norrbottenissa, etenkin pororuton vaivaamalla Jukkasjärvellä, mutta myös Koutokeinon seudulla Norjassa laidunalueet olivat käyneet ahtaiksi. Eniten heitä muutti Muonioon ja Kittilään, mutta joitakin perhekuntia muutti myös Sodankylään, Sompioon ja aina Kuusamoon, Tervolaan, Kemijärvelle ja Rovaniemelle asti. Osa muuttajista alkoi pian uudisasukkaiksi, mutta osa piti poronhoidon pääelinkeinonaan ja säilytti saamen kielen ainakin 1800-luvun puoliväliin asti. (Warelius 1848: 64–65; Rosberg 1910: 67–68; Enbuske 2008: 426–431.) Monet Koutokeinon saamelaiset myös muuttivat 1800-luvulla talvisin laiduntamaan Muonion ja Kittilän pohjoisosiin asti ja ajoivat sieltä rahtia (esim. Hætta & Bær 1993).

Esimerkiksi osa Sjögrenin läntisessä Sodankylässä vuonna 1825 tapaamista saamen kielen puhujista on voinut olla pohjoissaamelaisia tai taustaltaan pohjoissaamelaisten ja paikallisten saamelaissukujen sekoitusta. Erityisesti vanha joikua esittänyt, Sattasessa asunut saamelaisnainen voisi kuulua heihin. Jacob Fellmanin Sodankylästä 1820- tai 1830-luvulla tallentamista joikuteksteistä osa on merkitty kerätyn porosaamelaisen vaimolta Anna Riim[i]ltä. Näiden ja muidenkin tekstien kielessä on tunnistettavissa paljon Jukkasjärven seudun pohjoissaamen piirteitä. (Esim. J. Fellman 1906 II: 206, 212, 230; I. Fellman 1915: 417–424; ks. myös Majjala 2016: 161–162.)

Ainakin osa muistitiedosta liittyy näihin eri aikoina länneistä muuttaneisiin tai alueella osan aikaa vuodesta asuneisiin pohjoissaamelaisiin perheisiin, heidän paikallisten kanssa avioituneisiin jälkeläisiinsä tai heidän renkeinään pohjoissaamea oppineisiin ihmisiin (esim. Majjala 2016: 146–147, 154, 161–162; Valtonen 2023: 405, alaviite 4). Tähän asutusvirtaan voi liittyä Rosbergin (1910: 33) tieto, jonka mukaan hän olisi vuonna 1890 Sodankylän Muteniassa tavannut alueen viimeisen ”alkuperäisen saamelaissukupolven” edustajan, Petteri Mutenian (1828–1906), joka myös puhui sujuvasti saamea. Saman ajatuksen pohjoissaamesta ovat esittäneet myös Frans Äimä ja T. I. Itkonen (1918: 8). Toinen vaihtoehto on, että kieli oli opittu vain vähän aikaisemmin, sillä Mutenian kylässä vietti ainakin vuonna 1886 kesän 4–5 perhekuntaa Norjasta muuttaneita pohjoissaamelaisia (Tegengren 1952: 158). Kolmas vaihtoehto on, että vuonna 1828 syntynyt Petteri Mutenia oli todella viimeisiä lapsuudessaan Sompion saamen oppineita ja taidon säilyttäneitä ihmisiä. Uusien saamen kielen puhujien tapaaminen on vielä voinut vetristää vanhaa kielitaitoa. Mutenian perheillä oli joka tapauksessa läheiset suhteet pohjoissaamelaisten kanssa: Petteri Mutenian veljenpoika Wilhelm meni naimisiin pohjoissaamelaisen Elsa Hetan kanssa.

Kemin Lapin itäosissa asukkailla on ollut vuosisatojen ajan kanssakäymistä koltta- ja akkalansaamelaisten kanssa (esim. Lönnrot 2018b: 45, 51). Näitä suhteita on tiivistänyt entisestään Kuolan niemimaalle länneistä ja etelästä suuntautunut uudisasutus. Uudisasutus alkoi vähittäisenä ja luvattomana muuttoliikkeenä 1840–1850-luvuilla, mutta jo 1860-luvulla Venäjän keisarikunnan hallinto kannusti

uudisasukkaita muuttamaan Kuolan niemimaalle. Suurimmat uudisasutusallot koettiin 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, 1900-luvun alussa sekä 1920-luvun alussa, kun Suomessa olonsa tukalaksi kokeneet kommunistisen aatteen kannattajat muuttivat Neuvostoliittoa rakentamaan. (Lokka 1999: 23–26; Rantala & Sergina 2009: 25–26; Lappalainen & Turtola 2019: 23–26, 83, 89–91.)

Heti Kuolajärven siidan pohjoispuolella ja Kemikylän itäpuolella asuivat Hirvasjärven (saK *Sâârvesjäu'rr*) kolttasaamelaiset ja näistä itään Akkalan siidan (saA *Ä'kkkel*) akkalansaamelaiset. Molempien siidojen alueelle muodostui 1800-luvun jälkipuoliskolla suomalaista uudisasutusta. Monet uudisasukkaat olivat kotoisin lähipitäjistä Suomen puolelta. Esimerkiksi noin vuodesta 1850 alkaen muodostui Juonnijoelle, edellä mainittujen siidojen väliin, Kuolajärveltä muuttaneiden perheiden asuttama Juonnin (saA *Juõnn*, ve *Ēna*) suomalaiskylä. Keskinäisten suhteiden kiinteyttä kuvastaa yhteisten asuinalueiden lisäksi Suomesta tulleiden uudisasuttajamiesten ja paikallisten saamelaisnaisten välisten seka-avioliittojen merkittävä määrä. Muuttoliikettä oli myös takaisin länteen, ja normaali kanssakäyminen jatkui Suomen itsenäistymiseen ja rajan sulkeutumiseen asti, virallisemmissä merkeissä sen jälkeenkin. Vielä Suomen sisällissodan, Venäjän vallankumouksen ja sitä seuranneen sekavan aikakauden sekä Itä-Lapin metsätyömailla tapahtuneen läskikapinan aikaan vuoden 1920 molemmin puolin lähti myös Itä-Sallasta nuoria miehiä rajan itäpuolelle. (Hautala 1982: 243–250; Yrjänheikki 2007: 31, 35; Rantala & Sergina 2009: 14, 25–26.)

Kemikylän siidan alueelle, nykyiseen Pohjois-Sallaan ja Savukoskelle, esimerkiksi Saijan ja Korjan sekä Kuoskun ja Nousun kyliin sijoitetut tiedot 1800-luvun lopusta ja jopa vielä 1900-luvun puoleen väliin asti eläneistä saamenkielentaitoisista ihmisistä voivat liittyä näihin itäisiin kielikontakteihin (esim. Kulpakko 1995: 5; Maijala 2016: 160–161, 163). Joissain lähteissä viimeisenä keminsaamenkielisenä mainitun Ales (Aleksanteri) Miuluksen (aik. Törmänen) (1867–1953) kerrotaan pysyneen kommunikoimaan Venäjän puolen saamelaisten kanssa, kun nämä kävivät Kuolajärven kirkolla tai kun hän kävi Hirvasjärven siidassa (esim. Törmänen 2015; Maijala 2016: 163). Hänen myös kerrotaan paimentaneen poroja laajalti Kuolajärven pitäjän alueella, osin Venäjän puolellakin (Tenno 2013). Miuluksen kerrotaan joissain lähteissä oppineen kielen äidiltään Kreeta Törmäseltä (1840–1904) (Maijala 2016: 163; Kuolajärven Lapinkylä 2022). Ales Miuluksen veljen Olli-Heikki Törmäsen (1871–1964) on mainittu käyttäneen vain yksittäisiä saamenkielisiä sanoja suomenkielisessä puheessaan (Rytilahti 2018). Näin pitkään jatkunut kielen siirtyminen sukupolvelta toiselle ilman kieliyhteisön tukea ja toisaalta se, että vain yksi kuudesta sisaruksesta olisi oppinut saamea, tuntuu kuitenkin erikoiselta. Tällaisia tapauksia tiedetään, mutta tällöin kyse on tyypillisesti sisarusarjan vanhimmasta tai nuorimmasta lapsesta, joka saa muista poikkeavan kohtelun.

Kun samaan aikaan tiedetään, että Ales Miulus on liikkunut paljon alueilla, joissa on ollut toistuvasti tekemisissä kolttaja- ja akkalansaamelaisten kanssa, on uskottavampi selitys, että hän on oppinut saamea näiden kontaktien yhteydessä. Toisaalta Miuluksen veljen pojanpoika Eero Törmänen (Maijala 2016: 163) kertoo isänsä

kertoneen, että perheessä on kolttsaamelaista verenperintöä Venäjältä. Jos tämä verenperintö olisi välittynyt Miuluksen äidin kautta, on äidiltä muistitiedon mukaan oppittu kieli voinut olla koltansaamea. Törmänen kirjoittaa myös, että muut veljet kuin Miulus eivät halunneet oppia kieltä. Tämä sopisi hyvin koltansaamen yhteyteen, sillä suomalaistaustaiset yleisesti halveksivat kolttsaamelaisia. Tämä ei sulje pois sitä, että oppimisen pohjana on voinut olla jonkinlainen käsitys ja ymmärrys keminsaamesta. Törmänen (Maijala 2016: 163) toteaaakin, ettei tiedä, oliko hänen isosetänsä kieli Kuolajärven saamea vai jonkinlaista sekakieltä, mutta pitää varmana, että se oli jonkinlaista saamea.

Kaksi muuta mainintaa (Kulpakko 1995: 5; Maijala 2016: 160–161) edellä mainitun alueen 1900-luvulla eläneistä oletetusti saamea puhuneista naisista ovat niukkoja tai yleisluontoisia ja niitä on vaikea analysoida saatavissa olevien tietojen perusteella. Joka tapauksessa näidenkin osalta on syytä pitää mieli avoimena koltan- ja akkalan- saamen suuntaan. Sen sijaan on mahdollista, että A. W. Granitin 1890-luvulla Kuoskussa tapaama vanha mies, joka puhui hänen mukaansa saamea melko sujuvasti, olisi voinut olla jonkinlaisen keminsaamen variantin tai ainakin Kuolajärven alueellista varianttia ja koltan- tai akkalan- saamea yhdistelleen kielen puhuja (Rosberg 1910: 68). Joka tapauksessa itäiset kontaktit selittävät tämänkin kielitaidon tai ainakin sen ylläpysymisen.

Selvää on, että uusi pohjoissaamelainen asutus sekä kontaktit koltta- ja akkalan- saamelaiden kanssa pitivät saamen kielen osaamista tarpeellisena osassa Kemin Lappia, etenkin pohjois- ja koillisreunalla. Alueella lienee muodostunut jonkinlainen erilaisia saamen variantteja ja suomea yhdisteltyä *lingua franca* tai ehkä useampikin. Ne elivät vielä melko pitkään 1800-luvulla uusien muuttoaaltojen ruokkimana. Varsinaista keminsaamea se ei kuitenkaan ollut, mutta yhtenä sen äitikielenä keminsaame todennäköisesti oli.

7. Miksi keminsaame kuoli, mutta inarinsaame jäi eloon?

7.1. Sosiokulttuuristen ja lingvististen kontekstien eroja

Vastausta kysymykseen, miksi keminsaame kuoli, pitää etsiä erilaisista kieliyhteisöihin kohdistuneista kulttuurisista stressitekijöistä ja rasituksesta, joka on heikentänyt yhteisön demografista, sosiaalista ja kulttuurista tilannetta. Vaikka inarinsaameen kohdistui samanlaisia stressitekijöitä ja rasitusta, se jäi eloon. Pyrin seuraavaksi kuvaamaan, mitkä olivat ne tärkeimmät tekijät, jotka johtivat näiden kielten osalta erilaiseen kehityskulkuun.

Keminsaamen kuolemalle löytyy monia selityksiä Kemin Lapin saamelaiden kieliyhteisöjen historiasta, erityisesti suomalaisen uudisasutuksen ja sen mukanaan tuomien vaikutusten virrasta, joka ulottui joka seudulle. Tämä muuttoliike teki Kemin Lapin saamelaisista, lopulta myös inarinsaamelaisista vähemmistön omilla maillaan. Uudisasutuksen mukanaan tuomat elinkeinot ja väestömäärän nopea

kasvu mullistivat keminsaamen puhujien aikaisemman elämänmuodon täydellisesti suurimmalla osalla alueista jo 1700-luvun aikana. Uudisasutus lisäsi merkittävästi erikielisten yhteisöjen välisiä kontakteja, ja suomen kieli alkoi tunkeutua elämän joka osa-alueelle. Maatalouselinkeinot ja suurentunut asutusmäärä vaikuttivat myös ympäristöön sekä kala- ja eläinkantoihin negatiivisesti, mikä pakotti saamelaiset siirtymään uudisasukkaiksi tai muuttamaan pois. (Ks. Fishman 1991: 55–59.)

Inarinsaamelaisten alueille, Ivalojoen suuseudulle, muuttivat ensimmäiset suomalaiset uudisasukkaat 1700-luvun puolivälissä Kittilästä. Valtaosa ensimmäisistä uudistiloista oli kuitenkin paikallisten saamelaisten perustamia. Uudistilojen määrä jäi tässä vaiheessa lopulta kahteen. Vasta 1830–50-luvuilla alkoi alueelle syntyä uusia uudistiloja. Näistä noin puolet oli paikallisten kalastajasaamelaisten perustamia, puolet suomalaisten. Suomalaisasutus oli keskittynyt suppealle alueelle Ivalojokisuuhun Kyröön. Siten suomenkielisen ja saamenkielisen väestön välillä ei ollut samalla tavalla jatkuvia kontakteja kuin eteläisemmässä Kemin Lapissa. Inarissa suomalaisten määrä ylitti saamelaisten määrän vasta 1910-luvulla espanjantaudin seurauksena. (Nahkiaisojat 2003a: 226; 2003b: 167–169.)

Tärkein syy Inarin muuhun Kemin Lappiin verrattuna vähäiselle uudisasutukselle johtuu sen pohjoisemmasta sijainnista. Tärkeimmät uudisasutusta estäneet tai ainakin hidastaneet tekijät olivat puhtaan biologisia: Inarissa ohranviljely onnistuu edes jonkinlaisella säännönmukaisuudella vain kaikkein kaakkoisimman osan alavilla mailla eli Ivalojokisuun seutuvilla ja Inarijärven etelä- ja itärannan parhailta mailla. Myös luonnonniittyjen määrä ja tuotto on hyvin rajallinen. Ennen perunan yleistyminen viljelykasvina ja niittyjen raivaamisen aloittamista oli alueella vaikea elää talonpojan elämää. Lisäksi Inari sijaitsi Itämeren ja Jäämeren välisen vedenjakajan toisella puolen, mikä hankaloitti yhteyksien pitämistä suomalaisiin sukuihin. Tämän seurauksena monien suomalaisten uudisasukkaiden elämänmuoto muistutti pitkään enemmän saamelaista kuin suomalaista ja saamen kielen taito oli yleinen pitkään myös suomalaisasukkaiden keskuudessa: assimilaatio toimi toiseen suuntaan kuin muualla Kemin Lapissa. Antero Warelius (1848: 67) käyttääkin tästä saamelaistumisprosessista nimitystä ”*Enari-metoden*”. (Saamelaisasiain komitean mietintö 1952: 65, karttaliite; Nahkiaisojat 2003b: 167–168.)

Ruotsin ja Venäjän hallintokoneistot ja kirkot eivät huomioineet keminsaamelaisten arvoja, normeja ja elämäntapaa, vaan pakottivat nämä sopeutumaan omiin tapoihinsa. Kun kielen käyttö kiellettiin ja kieli leimattiin huonoksi vaikutusvaltaisissa domeeneissa, koulutuksessa ja uskonnonharjoittamisessa, sen käyttö muuttui sosiaalisista syistä epätoivotuksi monissa muissakin domeeneissa. Saamen kielelle jäi hyvin vähän käyttökonteksteja, joissa se oli enää normaali ja itsestään selvä kommunikaatioväline. (Ks. Fishman 1991: 55–59.)

Inarissa vallitsi sama hallinto ja kirkkojärjestys kuin etelämpänä Kemin Lapissa, mutta syrjäisempi sijainti vähensi vanhempina aikoina viranomaisen vaikutusvaltaa melkoisesti. Lisäksi vuonna 1747 Inarin seurakunta erotettiin Kuusamon seurakunnasta ja liitettiin osaksi täyssaamelaista Utsjoen seurakuntaa omaksi kappeliseurakunnakseen. Kaikesta huolimatta inarinsaamelaiset osasivat erinomaisesti suomea jo

1800-luvun alkupuoliskolla (esim. Warelius 1848: 67). Inarilaisilla oli myös jatkuvat suhteet pohjoiseen Norjan puolelle, jossa saamen kielten asema etenkin kirkossa oli paljon parempi (esim. J. Fellman 1906 I: 639–640). Tämäkin tekijä on voinut tasapainottaa tilannetta.

Kun erittäin saamelaismyönteinen Jacob Fellman toimi vuosina 1819–1833 Utsjoen kirkkoherrana, muuttui tilanne täydellisesti myös kappeliseurakunnassa Inarissa. Myös useat Fellmania seuranneista Inarin papeista, kuten Anders Andelin (1854–1859), Edvard Vilhelm Borg (1856–1866), Lauri Arvid Itkonen (1899–1914) sekä Tuomo Itkonen (1923–1942) olivat innokkaita saamen kielen tutkijoita ja tukijoita. Heidän aikanaan inarinsaame sai arkisen elämän, kodin ja työn domeenien rinnalle kirkossa ja koulussa aivan uusia julkisia, arvostettuja domeeneja. Lisäksi jo 1850-luvulla inarinsaamesta tuli kirjoitettu kieli E. W. Borgin ja lukkari Heikki Mattuksen yhteistyön tuloksena (Morottaja 2006). Inarin papit tuottivat myös oppimateriaalia, jota hyödynnettiin saamenkielisessä opetuksessa, josta vastasivat saamenkieliset katekeetat. Inarinsaamelaisten tiedetään osallistuneen mielellään opetukseen, ja kirjoitustaidon leviämisestä kertovat esimerkiksi A. V. Koskimiehen 1880-luvulla saamat inarinsaamenkieliset kirjeet (ks. esim. Koskimies & Itkonen 1918: 272–274). Kaikesta tästä positiivisesta kehityksestä keminsaame jäi paitsi.

Keminsaamen puhujien tilannetta pahensivat myös rasistiset asenteet, joiden mukaan saamelaiset olivat kehittymättömämpiä kuin suomalaiset (ks. Fishman 1991: 59). Esimerkiksi saamelaisten uudistilojen huonomman menestyksen ja saamelaisen yleisesti heikomman sosioekonomisen aseman syyksi mainitaan 1800-luvun aikalaisteksteissä usein yleinen heikkous, saamattomuus sekä aloitekyvyn ja pitkäjänteisyyden puute (esim. Sjögren 1828: 27–29; Castrén 1870: 138–189; J. Fellman 1906 III: 233–234, 671–672). Saamelaisten alhaisempi sosioekonominen asema alkoi näyttäytyä sekä yhteisön sisällä että sen ulkopuolella kieleen ja kulttuuriin liittyvänä huonoutena. Poispääsyn tästä tarjosi kielen ja kulttuurin vaihtaminen suomalaiseksi. Avioituminen suomalaisen kanssa oli yksi oikotie kohti suomalaista identiteettiä. Avioliitto suomalaisen kanssa tarjosi myös pääsyn satojen vuosien aikana kertyneeseen maataloustieto- ja taitopääomaan, joka suomalaisilla oli. Tämä paransi aivan konkreettisesti elämänlaatua edistämällä elinkeinon tuottavuutta. (J. Fellman 1906 IV: 400; ks. Fishman 1991: 59, 62.)

Inarinsaamelaisiin kohdistui 1800-luvulla ulkopuolelta samanlaisia rasistisia asenteita kuin muihin Kemin Lapin saamelaisiin. Heidän elämäntapaansa pidettiin vieläkin kehittymättömämpänä, sillä suurin osa heistä ei edes yrittänyt harjoittaa maataloutta. Inarilaisten kurjuus ja köyhyys oli usein toisteltu aihe, johon jopa pohjoissaamelaiset yhtyivät. Inarilaiset itse eivät kuitenkaan kokeneet elämäntapaansa kurjaksi, vaan pitivät sitä parhaana mahdollisena. He pitivät itseään myös käytöstavoiltaan ja luonteeltaan muita parempina. Heihin kohdistettiin kuitenkin myös toisenlaisia stereotyyppisiä asenteita, sillä he saivat kirjoituksissa usein myös jalon villin roolin: he olivat siistejä, raittiita, hurskaita, lainkuuliaisia, lähimmäisenrakkaita, isänmaallisia ja oppimattomia, mutta opinhaluisia ja lukutaitoisia. Inarinsaamelaisten kulttuurinen itsetunto oli siis erinomainen. (J. Fellman 1906 I: 6–8, 82–84, 89, 231–233, 658–659, 677.)

7.2. UNESCO:n faktorien kuvastamia eroja

Olen pyrkinyt arvioimaan UNESCO:n *Language vitality and endangerment* -dokumentissa (Brenzinger ym. 2003) esitettyjen kielen uhanalaisuutta kuvaavien faktorien avulla keminsaamen ja inarinsaamen kielisosiologista tilannetta 1820–1840-luvuilla. Perustan arvioni keminsaamen osalta tämän artikkelin tutkimusaineiston pohjalta muodostuneeseen kuvaan. Inarinsaamen osalta tärkein lähde on kirkkoherra Jacob Fellmanin laaja teossarja *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I–IV* (1906), jonka sisältämien lukuisten omakohtaisten aikalaiskuvausten ja -havaintojen perusteella muodostan tilanteesta kokonaiskuvan. Arvioinnin skaala on 0–5, jossa 0 edustaa heikointa mahdollista ja 5 parasta mahdollista tilannetta. Etenkin keminsaamen osalta olen antanut usein laajemman vaihteluvälin, koska tilanne on ollut erilainen eri puolilla Kemin Lappia ja lähdeaineisto on fragmentaarista. Tästä huolimatta arvioita tulee pitää vain suuntaa antavina. Selitän kunkin faktorin kohdalla tarvittaessa, miten tulkitsen sen koskevan tarkasteltavan ajankohdan tilannetta.

Faktori 1 *Kielen siirtyminen sukupolvelta toiselle* on jatkumo. Sen toisessa ääripäässä on turvallinen tilanne (arvo 5), jossa kaikki kieliyhteisön sukupolvet käyttävät kieltä. Inarinsaame edusti mielestäni tätä tilannetta, mutta koska valtion valtakieli oli käytössä useissa hallintoon liittyvissä käyttökonteksteissa, se vastaa parhaiten alakategoriaa 5-. Toisessa ääripäässä (arvo 1) on kriittisesti uhanalainen tilanne, jossa nuorimmat kielenkäyttäjät ovat isoisovanhempien sukupolvea eikä kieltä käytetä arkipäiväisissä tilanteissa. Keminsaamen osalta arvioin, että Kemin Lapin eteläisimmissä osissa tilanne vastasi arvoa 1, mutta pohjoisempänä ja idempänä tilanne oli lähempänä arvoja 2 tai 3. Arvo 2 tarkoittaa, että kieltä puhuvat vain isovanhemmat ja vanhemmat sukupolvet ja vanhempien sukupolvi ymmärtää kieltä mutta ei puhu sitä lapsilleen. Arvo 3 tarkoittaa, että lapset eivät enää opi kotona äidinkielenä, vaan nuorimmat kielenkäyttäjät ovat vanhempien ikäluokkaa. Vanhemmat voivat vielä puhua lapsilleen kieltä, mutta lapset eivät tyypillisesti vastaa samalla kielellä. (Brenzinger ym. 2003: 7–8.)

Faktoria 2, *Kielenpuhujien määrää*, ja sen vaikutusta kielen uhanalaisuuteen on vaikeaa arvioida. Saamen kielten puhujia on ollut aina vähän, mutta sillä ei pitkään aikaan ole ollut suurta merkitystä. Pieni puhujamäärä lisää kuitenkin aina riskejä ja tekee kielestä haavoittuvaisen. (Brenzinger ym. 2003: 8–9.) Inarinsaamen puhujamäärä oli aikalaisarvion mukaan noin 500 henkeä (Warelius 1848: 67). Keminsaamen puhujamäärän arvioiminen on erittäin vaikeaa, etenkin kun moni kielenkäyttäjä oli haluton käyttämään saamea julkisesti. Selvää on, että kieltä edelleen käytettiin (esim. Lönnrot 2018b: 94). Hyvin karkeana arviona voi esittää, että kielenpuhujia oli joistakin kymmenistä joihinkin satoihin, muttei missään tapauksessa enempää ja valtaosa kielenpuhujista oli iäkkäitä.

Arvioin Faktoria 3 *Puhujien määrä suhteessa alueen muuhun väestöön* suhteessa kunkin ryhmän asuinalueen muuhun väestöön. Tällä tavalla tarkastellen inarinsaamen tilanne vastaa arvoa 4 tai 5 eli lähes kaikki tai kaikki puhuvat kieltä. Inarissa vain Kyrön kylän alueella oli selkeästi suomenkielinen kieliyhteisö, jonka

jäsenet osasivat kuitenkin enemmän tai vähemmän sujuvasti myös saamea. Lisäksi Länsi-Inarissa asui sydäntalven joitakin pohjoissaamelaisia perheitä, jotka vähintään ymmärsivät kieltä erinomaisesti. Sen sijaan keminsaamen osalta arvioin tilanteen vaihdelleen eri alueilla arvojen 1–2 välillä. Arvo 1 tarkoittaa, että vain hyvin harvat puhuvat kieltä. Arvo 2 tarkoittaa, että vähemmistö puhuu kieltä. Selkeä enemmistö keminsaamen puhuma-alueen asukkaista puhui joka tapauksessa tarkasteltavana aikana suomea. (Brenzinger ym. 2003: 9.)

Faktori 4 *Olemassa olevien domeenien kehitystrendit* tarkoittaa kenen kanssa ja mistä kaikista aiheista kielellä puhutaan. Se vaikuttaa suoraan siihen, siirtyykö kieli seuraaville sukupolville vai ei. Inarinsaamen osalta arvion tilanteen vastanneen arvoja 4–5. Arvo 5 tarkoittaa, että kieltä käytetään kaikissa mahdollisissa tilanteissa ja kaikkien kanssa, arvo 4 taas sitä, että virallisissa kielidomeeneissa on käytetty valtakieltä. Inarissa suomea käytettiin vain silloin, kun kommunikointiin virkamiesten ja saamea osaamattomien pappien kanssa, mutta kontakteissa oltiin melko harvoin. Paikallisesti hoidettavat viralliset asiat hoidettiin saameksi, ja esimerkiksi käräjillä oli mahdollisuus käyttää tulkkia. Keminsaamen osalta arvioin, että eri alueilla arvo vaihteli välillä 1–2. Itäisimmässä Kemin Lapissa arvo 3 saattoi olla paikoin mahdollinen, mutta tilanne tunnetaan liian huonosti. Arvo 1 tarkoittaa, että vähemmistökieltä käytetään vain hyvin harvoissa tilanteissa (salakielikäyttö) tai vain hyvin harvojen kesken. Arvo 2 kuvastaa tilannetta, jossa vähemmistökieltä käytetään vain selkeästi koko yhteisön arjesta erottuvissa tilanteissa (tietyt elinkeinot) tai sitä käyttävät lähinnä vanhat ihmiset keskenään. Arvo 3 tarkoittaa, että valtakieli on hivuttautumassa arkipäivän domeeneihin ja nuoria kaksikielisiä kielenkäyttäjiä on vain osassa perheistä. (Brenzinger ym. 2003: 9–11.)

Faktori 5 *Uusia domeenien ja median vastaanotto* tarkoittaa sitä, että kun kieliyhteisön elämä muuttuu, syntyy uusia domeeneja, kuten koulu tai uudet elinkeinot. Uusia medioita tarkasteltavana aikana olivat lähinnä kirjoitetut tekstit. Inarinsaamen osalta arvioin tilanteen vastanneen arvoja 4–5 eli että kieltä käytettiin kaikissa tai lähes kaikissa uusissa domeeneissa. Ratkaiseva tekijä oli inarinsaamen muuttuminen kirjoitetuksi kieleksi ja sitä kautta uusien domeenien, kuten koulutuksen ja uskonnon kieleksi. Keminsaamen kieliyhteisölle uusia medioita ei syntynyt, ja kaikki uudet domeenit olivat suomenkielisiä. Siksi arvioin tilanteen vastanneen arvoa 0 eli kieltä ei käytetä missään uusissa domeeneissa. (Brenzinger ym. 2003: 11–12.)

Faktori 6 *Oppimateriaalit ja lukutaito* kuvastavat koulutuksen ja opetusinstituutioiden suurta merkitystä kielen elinvoimalle. Koulutuksen merkitys kielelle on suorassa suhteessa siihen, miten paljon koulutusta ylipäänsä arvostetaan. Pohjoismaissa kristinusko ja peruskoulutus ovat olleet sidoksissa koko luterilaisen ajan ja kirkko on ollut tärkein alkeiskoulutuksen järjestäjä aina 1800-luvun loppupuoliskolle asti. Uskonnon ja koulutuksen yhteys on nostanut koulutuksen arvostuksen hyvin korkeaksi pohjoismaisissa yhteiskunnissa. Inarinsaame saa arviointissani arvon 3–4. Arvo 3 tarkoittaa, että kirjallista oppimateriaalia on ja lapset näkevät koulussa kirjoitettua kieltä mutta kirjoitustaidon oppiminen ei ole koulutuksen tavoite. Arvo 4 tarkoittaa, että kirjallista oppimateriaalia on olemassa ja lapset saavat jonkinlaisen

kirjoitustaidon omalla kielellään. Inarinsaamenkielinen oppimateriaali oli hyvin rajallista koko 1800-luvun ajan, mutta kieltä käytettiin opetuksessa siten, että monet oppivat kirjoittamaan kieltä jo ennen vakiintuneen ortografian syntyä. Kirjoitustaidon oppiminen ei ollut 1800-luvun alkupuoliskolla alkeisopetuksen tavoitteena. Keminsaamelle sopii vain arvo 0, mikä merkitsee, että kielellä ei ole ortografiaa. Kielellä ei ollut olemassa minkäänlaista oppimateriaalia eikä sitä käytetty opetuksessa edes suullisesti. (Brenzinger ym. 2003: 12–13.)

Faktori 7 *Hallinnon kielipolitiikka ja kieliaseenteet sisältäen virallisen statuksen ja käytön* sisältää hallinnon ja eri instituutioiden, Kemin Lapissa erityisesti kirkon, eksplisiittiset kielipolitiikat sekä implisiittiset asenteet suhteessa vähemmistö- ja valtakieliin. Arvioin tätä tilannetta suhteessa paikalliseen hallintoon ja instituutioihin. Valtakunnan tasolla saamen kielillä ei ollut minkäänlaista virallista statusta eikä valtiolla yhtenäistä kielipolitiikkaa. Välinpitämättömyys kuvastaa asennetta parhaiten. Inarinsaamen osalta paikallista tilannetta kuvastavat parhaiten arvot 3–4, jotka vaihtelivat eri viranomaisten välillä. Arvo 3 kuvastaa tilannetta, jossa valtakielen puhujien näkökulmasta ei ole väliä, käytetäänkö vähemmistökieltä vai ei, kunhan valtakieli on yhteinen kommunikaatioväline (maallisen hallinnon asenne). Arvo 4 taas kuvastaa sitä, että vähemmistökieli on suojeltu tai sitä suositaan ja sen käyttöä kannustetaan, mutta vain tietyissä konteksteissa (kirkon asenne). Keminsaamen osalta arvioin tilanteen vastanneen arvoja 0–1 eli että kielen käyttäminen oli (sanattomasti) kiellettyä tai että vain valtakielen käyttäminen oli suositeltavaa eikä saamelle annettu mitään statusta. (Brenzinger ym. 2003: 13–14.)

Faktori 8 *Yhteisön jäsenten asenteet omaa kieltä kohtaan* on voimakkaasti sidoksissa faktoriin 7. Kielenpuhujien positiivinen asenne omaa kieltä kohtaan on kriittinen tekijä kielen olemassaolon varmistamisessa jopa siinä määrin, että hallinnon ja instituutioiden negatiivisen asenteen vaikutukset kieltä kohtaan voidaan osittain tai kokonaan kumota sen avulla. Inarinsaamen osalta on selvää, että tarkasteltavana aikana koko kieliyhteisön asenne omaa kieltään kohtaan oli ehdottoman positiivinen ja kielen käyttäminen kieliyhteisön jäsenten kesken itsestäänselvyys (arvo 5). Keminsaamen osalta arvioin taas, että tilannetta kuvastavat parhaiten arvot 1–2 eli että vain harvat tai jotkin kieliyhteisön jäsenet kannattivat kielen säilyttämistä, mutta muille asia oli joko yhdentekevä tai he jopa kannattivat kielen katoamista. (Brenzinger ym. 2003: 14–16.)

Faktori 9 *Dokumentaation määrä ja laatu* kuvastaa kielen asemaa yhteiskunnassa: kiinnostavia asioita dokumentoidaan, epäkiinnostavia ei. Samalla kielen dokumentaatio tarjoaa aineksia luoda kirjallisia domeeneja ja kehittää esimerkiksi kirjakieltä ja oppimateriaaleja. Inarinsaamen dokumentaatiotilanne ei ollut tarkasteltavana aikana kovin kummoinen, mutta jos sen rinnastaa muiden saamen kielten tai jopa suomen dokumentaatiotilanteeseen samana aikana, tilanne oli hyvä. Kaksi 1800-luvun tunnetuinta suomalaistutkijaa, Elias Lönnrot ja M. A. Castrén, dokumentoivat inarinsaamea systemaattisesti pohjoisenmatkojensa aikana 1830- ja 1840-luvuilla. Lönnrot julkaisi jo vuonna 1854 sanalistan ja käännöstekstejä sisältävän pitkän kielioppiluonnoksen *Ueber den Enare-Lappischen Dialekt*, jossa hyödynsi matkojen

tuloksia. Tältä pohjalta arvioin, että inarinsaamen tilannetta kuvastaa arvo 2 eli fragmentaarisesti dokumentoitu: kyse oli kuitenkin vain kahden tutkijan parin matkan aikana keräämistä aineistoista. Keminsaamen osalta arvioni on arvo 1 eli riittämättömästi dokumentoitu: keminsaamesta tallennetut ainekset ovat hyvin fragmentaarisia ja edustavat epätasaisesti eri alueita. Osaltaan tämäkin kuvastaa kielen heikkoa tilannetta: kielenpuhujia oli jo hankalaa löytää. (Brenzinger ym. 2003: 16–17.)

Faktorit		Keminsaame	Inarinsaame
Faktori 1	Kielen siirtyminen sukupolvelta toiselle	1–3	5–
Faktori 2	Kielenpuhujien määrä	kymmeniä– joitakin satoja(?)	noin 500 puhujaa
Faktori 3	Puhujien määrä suhteessa alueen muuhun väestöön	1–2	4–5
Faktori 4	Olemassa olevien domeenien kehitystrendit	1–2(–3)	4–5
Faktori 5	Uusien domeenien ja median vastaanotto	0	4–5
Faktori 6	Oppimateriaalit ja lukutaito	0	3–4
Faktori 7	Hallinnon kielipolitiikka ja kieliasenteet sisältäen virallisen statuksen ja käytön	0–1	3–4
Faktori 8	Yhteisön jäsenten asenteet omaa kieltä kohtaan	1–2	5
Faktori 9	Dokumentaation määrä ja laatu	1	2

Taulukko 1. Keminsaamen ja inarinsaamen kielisosiologisen tilanteen vertailu UNESCO:n *Language vitality and endangerment* -dokumentin faktorien valossa 1820–1840-luvuilla. Asteikko on 0–5.

Olen koonnut taulukkoon edellä sanallisesti läpi käydyt tulokset. Kuten taulukosta nähdään, oli keminsaamen tilanne jo erittäin heikko 1800-luvun alkupuoliskolla, kun sen sijaan inarinsaamalla meni erittäin hyvin. Inarinsaamen tilanne alkoi huonota merkittävästi vasta noin sata vuotta myöhemmin eli samaan aikaan, kun saamelaiset jäivät vähemmistöksi Inarissa 1910-luvulla. Kehitys seurasi myös Inarin sisällä suomalaisten määrän kehitystä: Etelä-Inarissa, jossa suomalaisia oli eniten, kielenkäyttö väheni nopeasti, Pohjois-Inarissa elämä jatkui sen sijaan liki yksikulttuurisena ja -kielisenä vielä pitkään. (Äimä 1928.) Kun huono kehitys pääsi alkuun, oli kielen alamäki liki yhtä jyrkkä kuin keminsaamalla. Kun inarinsaamen elvyttämiseksi alettiin tehdä töitä 1980-luvulla, oli kielen tilanne luisunut jo yhtä huonoksi kuin keminsaamalla 150 vuotta aikaisemmin. Marja-Liisa Olthuisin (2003: 570–571) kokoaman kuvauksen mukaan: Kielen käyttödomeenit olivat supistuneet olemattomiin, edes kotona ei puhuttu saamea. Puhujat olivat pääosin keski-ikää vanhempia ja kieli siirtyi sukupolvelta toiselle vain muutamassa perheessä. Kielenpuhumista hävettiin. Kouluopetusta oli vain joissain kouluissa vieraana kielenä kaksi tuntia viikossa. Kielen tukemiseen ei ollut korvamerkittyjä resursseja.

Inarinsaamen osalta muutoksen keskeinen tekijä oli 1970-luvulla alkanut saamen kielen ja saamelaisten kulttuurien yleinen arvostuksen nousu. Joukko inarinsaamelaisia kieliaktivisteja alkoi ajatella, ettei tämä voinut koskea vain pohjoissaamea, vaan että inarinsaame on yhtä arvokas. Tältä pohjalta alettiin rakentaa tietoista ohjelmaa. Sen ensimmäisinä tavoitteina olivat kielen yhteiskunnallisen aseman parantaminen, kielenkäyttäjien ketjun luominen kielipesistä alkaen ja siten kielen palauttaminen kotidomeeneihin, joissa kieli alkaa taas luonnollisesti siirtyä sukupolvelta toiselle. Kun kehitys saatiin käyntiin, käynnistyi myös luontainen positiivisen kehityksen kierre. Olthuisin sanoin: ”Kun kieli saa lisää statusta, ihmisten kiinnostus sitä kohtaan kasvaa ja kieltä arvostetaan. Tämän seurauksena kieltä ryhdytään käyttämään aktiivisesti [– –]”. (Olthuis 2003: 569–571, 578.)

Jotta keminsaame olisi voinut elää pidempään, olisi kieliyhteisöjen sisällä pitänyt syntyä samanlainen omaehtoinen tahto ylläpitää omaa kieltä ja kyky säilyttää kieliryhmien väliset rajat, kuten inarinsaamen osalta tapahtui. Tähän ei kuitenkaan ollut mahdollisuutta koko 1600- ja 1700-lukujen läpi jatkuneessa äärimmäisessä tilanteessa, jossa kaikki elämän perusteet muuttuivat ja koko olemassaolo, ei vain kieli, oli uhattuna. Tällaisessa tilanteessa kielen ja kulttuurin vaihtaminen sekä kielen periytymisen katkaiseminen on vaikuttanut järkevältä vaihtoehdolta, joka on mahdollistanut paremman elämänlaadun. (Ks. Fishman 1991: 56–57, 59, 62.)

8. Lopuksi

Keminsaamen tarina on malliesimerkki siitä, kuinka kieli kuolee sosiaalisen ja kulttuurisen dislokaation aloittamien prosessien seurauksena. Kielen kuolema oli seurausta prosessista, joka alkoi, kun Kemin Lapin saamelaiset eivät enää halunneet käyttää äidinkieltään ja opettaa sitä lapsilleen. Kielenvaihto koettiin yhtenä keinona parantaa omaa ja lasten elämänlaatua ja sosiaalista statusta. Kieliasenteiden muuttuminen näin negatiiviseksi ei kuinkaan tapahdu ilman ulkopuolelta omaksuttuja vaikuttimia. Perimmäinen syy keminsaamen kuolemiseen itsenäisenä kielenä oli-kin epätasa-arvoisissa valtasuhteissa. Keminsaamen jäljet jäivät kuitenkin elämään esimerkiksi suomen kieleen lainatussa sanastossa ja suomalaistetuissa keminsaamelaisissa paikannimissä, mutta todennäköisesti myös yhtenä aineksena niissä suomea ja saamen kieliä yhdistelleissä *lingua franca* -kielissä, joita käytettiin pohjoisessa Kemin Lapissa ainakin 1800-luvun ajan.

Lyhenteet

ru ruotsi
 saA akkalansaame
 saK koltansaame
 ve venäjä

Lähteet

- Aikio, Ante. 2002. *Sápmelaš loatnasánit suomelaš gielaide davvejoavkkus*. Oulu: Oulun yliopisto. (Pro gradu -tutkielma.)
- Aikio, Marjut. 1988. *Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä: Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910–1980*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Alanus, Claudius Christopherson. 1894 [1674]. Kort Berättelse om Kemi Lapmarckz tillståndh i Öster-Norlanden Vender Åbo Bishops Stijft Belägit. Teoksessa Leinberg, K. G. (toim.), *Bidrag till kannedomen af vårt land*, 3–9. Jyväskylä.
- Brenzinger, Matthias & Dwyer, Arienne M. & de Graaf, Tjeerd & Grinevald, Colette & Krauss, Michael & Miyaoka, Osahito & Ostler, Nicholas & Sakiyama, Osamu & Villalón, María E. & Yamamoto, Akira Y. & Zepeda, Ofelia. 2003. *Language vitality and endangerment: Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages*. Paris: UNESCO. <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183699>>
- Castrén, M. A. 1870. *Nordiska resor och forskningar I: M. A. Castréns reseminnen från åren 1838–1844*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Elenius, Lars. 2016. Stiftsledningen och minoritetspolitiken. Teoksessa Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (toim.), *Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, 469–515. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119875>>
- Enbuske, Matti. 2008. *Vanhan Lapin valtamailla: Asutus ja maankäyttö Kemin Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta 1900-luvun alkuun*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Enbuske, Matti. 2013. Saamelaiset Lapin uudisasuttajina. Teoksessa Sarivaara, Erika & Määttä, Kaarina & Uusiautti, Satu (toim.), *Kuka on saamelainen ja mitä on saamelaisuus: Identiteetin juurilla*, 33–53. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.
- Ervast, Johan Bartholdi 1956: *Teologian apulaisen, maisteri Johan Bartholdi Ervastin Descriptio Lapponiae Kiemiensis eli Kemin-Lapin kuvaus vuodelta 1737*. Kemi: Kemin Kotiseutu- ja Museoyhdistys r.y.
- Fellman, Isak. 1910. *Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och lapparne I–II*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Fellman, Isak. 1915. *Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och lapparne IV*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Fellman, Jacob. 1906. *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I–IV*. Helsingfors: Finska Litteratursällskapet.
- Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing language shift: Theory and practice of assistance to threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Forsgren, Tuuli. 1990. "... först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom...": *Om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850*. Umeå: Umeå universitet. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38010>>
- Freden i Teusina. *Fredsfördraget i Teusina 18 maj 1595*. <https://sv.wikisource.org/wiki/Freden_i_Teusina>. (Viitattu 8.6.2023.)
- Hautala, Paavo. 1982. *Tuntsan kojamat: Kylähistoriallinen kyhäelmä rajantakaisen Kuolajärven (Sallan) pitäjän Kurtin kylästä sen synnystä ja vaiheista*. Salla: Sallan kunta.

- Hætta, Lars & Bær, Anders. 1993. *Usko ja elämä: Koutokeinon saamelaisten hengellisestä elämästä, Lars Levi Laestadiuksen heräyksestä ja lestadiolaisuuden alkuvaiheista ennen vuotta 1852*. Utsjoki: Girjegiisä.
- Itkonen, Erkki. 1940. Olaus Sirman kotiseudusta ja kielestä. *Virittäjä* 44. 334–349.
- Itkonen, T. I. 1933. Kolme E. Lönnrotin muistiinpanemaa lappalaista joikua. *Suomi* 16. 154–164.
- Itkonen, T. I. 1965. Jaakko Fellmanin Sodankylästä ja Kuolajärveltä keräämiä lappalaisia paikannimiä. *Virittäjä* 69(4). 426–429.
- Itkonen, Tuomo. 1945. *Keminlapin apostolit J. Pictorius, E. Fellman ja G. Tuderus: Piirteitä 1600-luvun lapinlähetyksestä*. Helsinki: Lapin Sivistysseura.
- Itkonen, Tuomo. 1974. *Lapinlähetyksestä ja sen esteistä*. Tornio: Tornionlaakson kotiseutu-toimikunta. (Eripainos Tornionlaakson vuosikirjasta 1974.)
- Juutinen, Markus. 2023. *Koltansaamen kielikontaktit: Vähemmistökieli muuttuvassa kieliympäristössä* (Acta Universitatis Ouluensis B, Humaniora, 209). Oulu: Oulun yliopisto. (Väitöskirja.) <<https://urn.fi/URN:ISBN:9789526238357>>
- Kallio, Kati & Valtonen, Taarna & Joste, Marko. 2019. Olaus Sirman runojen vertailevaa luentaa: Runojen poetiikka ja rakenne ympäröivien kulttuurien tekstien näkökulmasta. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 97. 109–152. <<https://doi.org/10.33340/susa.75266>>
- Karjalainen, Heini & Puura, Ulriikka & Grünthal, Riho & Kovaleva, Svetlana. 2013. *Karelian in Russia: ELDIA case-specific report* (Studies in European Language Diversity 26). Mainz. <<https://phaidra.univie.ac.at/detail/o:314612>>
- Koskimies, A. V. & Itkonen, T. I. 1918. *Inarinlappalaista kansantietoutta* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 40). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kulpakko, Toivo. 1995. Saamensuvut Inarissa. *Sukuviesti* 2/1995. 4–8.
- Kuolajärven Lapinkylä. 2022. *Kuolajärvensaame*. <<https://www.kuolajarvenlapinkyla.fi/kuolajarvensaame>> (Viitattu 14.6.2023.)
- Kuusela, Veli-Matti & Nurmi, Risto & Hakamäki, Ville. 2016. Co-existence and colonisation: Re-assessing the settlement history of the pre-Christian Bothnian Bay coast. *Norwegian Archaeological Review* 49(2). 177–203. <<https://doi.org/10.1080/00293652.2016.1260048>>
- Lagus, Elias. 1987 [1770]. *Försök till beskrifning öfwer Kusamo-sokn uti Kemi-Lappmark – Kuvausyritys Kemin Lapin Kuusamon pitäjästä*. Kuusamo: Kuusamo Lions Club. (Eripainos Acta Univ. Oul. B 5. 1975. Hist. 3.)
- Lappalainen, Tarja & Turtola, Martti. 2019. *Stalinin tappamat: Muurmannin suomalaisten pitkä ja musta yö*. Jyväskylä: Docendo.
- Lehtola, Veli-Pekka. 2016. Historical encounters of the Sámi and the church in Finland. Teoksessa Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (toim.), *Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, 1085–1118. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119875>>
- Lokka, Sven. 1999. *Missä on muuttolinnun kotimaa*. Kittilä: Veikko Erkkilä.
- Lundmark, Bo. 2016. Medeltida vittnesbörd om samerna och den katolska kyrkan. Teoksessa Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (toim.), *Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, 221–240. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119875>>
- Lönnrot, Elias. 1854. Ueber den Enare-Lappischen Dialekt. *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* IV. 133–279.

- Lönnrot, Elias. 1932. *Loihtoja: Loitsujen ensimmäinen laitos*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lönnrot, Elias. 2018a [1902]. *Elias Lönnrotin matkat I: 1828–1839*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<https://www.gutenberg.org/ebooks/56496>>
- Lönnrot, Elias. 2018b [1902]. *Elias Lönnrotin matkat II: 1841–1844*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<https://www.gutenberg.org/ebooks/56497>>
- Maijala, Eeva-Maria (toim.). 2016. *Kemin-Lappi elää! Alkuperäiskansa keminlappalaiset – yksi Suomen neljästä Saamen ryhmästä*. Savukoski: Pihkassa Lapin luontoon ry.
- Marjomaa, Marko. 2014. *North Sámi in Norway: ELDIA case-specific report* (Studies in European Language Diversity 31). Mainz. <<https://services.phaidra.univie.ac.at/api/object/o:361122>>
- Morottaja, Matti. 2006. *E. W. Borg*. <<https://www.samimuseum.fi/anaras/tutkimus/borg.html>> (Viitattu 15.11.2023.)
- Nahkiaisoja, Tarja. 2003a. Inarilaisyhteisön murroksen aika 1877–1920. Teoksessa Lehtola, Veli-Pekka (toim.), *Inari – Aanaar: Inarin historia jääkaudesta nykypäivään*, 217–287. Inari: Inarin kunta.
- Nahkiaisoja, Tarja. 2003b. Uudisasuttajien aika 1750–1876. Teoksessa Lehtola, Veli-Pekka (toim.), *Inari – Aanaar: Inarin historia jääkaudesta nykypäivään*, 164–215. Inari: Inarin kunta.
- Niemi, Tapani. 2022. Tapani Niemen julkinen Facebook-päivitys 23.11.2022 keskusteluketjuineen. (Viitattu 14.6.2023.)
- Oltuis, Marja-Liisa. 2003. Uhanalaisen kielen elvytys: esimerkkinä inarinsaame. *Virittäjä* 107(4). 568–579.
- Puura, Ulriikka & Karjalainen, Heini & Zajceva, Nina & Grünthal, Riho. 2013. *The Veps language in Russia: ELDIA case-specific report* (Studies in European Language Diversity 25). Mainz. <<https://phaidra.univie.ac.at/detail/o:315545>>
- Rantala, Leif & Sergina, Alefina. 2009. *Áhkkiela sápmelaččat: Oanehis muitalus sámejoavkku birra, man maŋimus sámegeielalaš olmmoš jámii 29.12.2003*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Rasmussen, Siv. 2016. Samiske prester i den svenske kirke i tidlig nytid. Teoksessa Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (toim.), *Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, 283–314. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag. <<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119875>>
- Rosberg, J. E. 1910. Anteckningar om lapparna i Finland. *Geografiska Föreningens Tidskrift* 1910(1–2). 1–127.
- Rytilahti, Niko. 2017. *Vuoden 2017 tervehdys ja kirjoituksia metsäsaamelaisesta perinnöstä Sallassa*. <<http://lapinmaansalat.blogspot.com/2017/01/vuoden-2017-tervehdys-ja-kirjoituksia.html>> (Viitattu 15.11.2023.)
- Rytilahti, Niko. 2018. *Vilkaisu Sallan murteeseen ja Sallassa käytettyihin murreanoihin*. <<http://lapinmaansalat.blogspot.com/2018/05/>> (Viitattu 15.11.2023.)
- Saamelaisasiain komitean mietintö* 1952. Helsinki: Valtioneuvosto.
- Salminen, Timo (toim.). 2019. *Matthias Alexander Castrén: Itineraria 1* (Manuscripta Castreniana, Personalia II,1). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sammallahti, Pekka. 1998. *The Saami languages. An introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Schefferus, Johannes. 1673. *Laponia*. Francofurti: ex officina Christiani Wolffii, typis Joannis Andreae. <<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-00003187>>
- Schnitler, Peter. 1962 [1742–1745]. *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonprotokoller 1742–1745 bind I*. Oslo: Kjelteskriftfondet. (Toim. Nissen, Kristian & Kvamen, Ingolf.)

- Sjögren, Anders Johan. 1828. *Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark*. Helsingfors: Simelius.
- Sjögren, Anders Johan. 2020 [1806–1855]. *Allmänna Ephemerider: Dagböckerna 1806–1855*. Helsingfors: Nationalbiblioteket. <<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-6139-0>> (Toim. Branch, Michael & Häkli, Esko & Leinonen, Marja.)
- Suolahti, Gunnar. 1919. *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Tegengren, Helmer. 1952. *En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark: Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. Åbo: Åbo Akademi.
- Tenno, Eija. 2013. *Sukutarinaa*. <<https://eijatenna.weebly.com/blogi/march-08th-2013>> (Viitattu 15.11.2023.)
- Tuderus, Gabriel. 1905 [1675]. En kort underrättelse om the österbothniska lappar, som under Kiemi Gebiet lyda. *Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliv XVII.6*. (Toim. Wiklund, K. B.)
- Törmänen, Eero. 2015. *Poromiehen elämää*. <http://www.saija.net/mobile/sajansanommat/2015/m_sivu51.html> (Viitattu 15.11.2023.)
- Vahtola, Jouko. 1982. Lapin talonpoikaisasutuksen kehitys 1600-luvun loppupuolelle. Teoksessa Aho, Seppo & Heikkola, Leena (toim.), *Lapin plakaatista tilojen autioitumisen aikaan*, 135–155. Oulu: Oulun yliopisto.
- Valtonen, Taarna. 2023. Äteritsiputeritsipuolilautatsijänkä: Suomen pisimmän paikannimen etymologiaehdotus. Teoksessa Holopainen, Sampsa & Kim, Jeongdo & Metsäranta, Niklas (toim.), *Elämä ja etymologia: Janne Saarikiven 50-vuotisjuhlakirja*, 400–419. <<https://doi.org/10.31885/9789515182838>>
- Väänänen, Kyösti. 2023a. Kemi. *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721* (Studia Biographica 9). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/seurakunta/5030>> (Viitattu 9.6.2023.)
- Väänänen, Kyösti. 2023b. Alatornio (Nedertorneå). *Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721* (Studia Biographica 9). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/seurakunta/5002>> (Viitattu 9.6.2023.)
- Wahlenberg, Göran. 1804. *Geografisk och ekonomisk beskrifning om Kemi Lappmark i Vesterbottens höfdingdöme*. Stockholm: Carl Delén.
- Warelius, Antero. 1848. Bidrag till Finlands kännedom i ethnografiskt hänseende. *Suomi* 1847. 47–130.
- Wexionius (Gyldenstolpe), Michael. 1650. *Epitome Descriptionis Sueciae, Gothiae, Fennigiae, et Subjectarum Provinciarum: Accuratiùs quàm unquam antehac editae*. Aboa: Petrum Wald & Acad. Typog.
- Wiklund, K. B. 1913. En kemilapsk text från år 1716. *Le Monde orientale* VII. 82–96.
- Yrjänheikki, Erkki. 2007. Saijan asutushistoria vuoteen 1939 asti. Teoksessa Rauhala, Jouni & Nivakoski, Annakaisa & Yrjänheikki, Erkki & Lundvall, Päivi (toim.), *Kotakentistä jälleenrakennuksen aikaan: Saijan maisema-alueen hoito- ja käyttösuunnitelma* (Suomen ympäristö 5/2007), 28–38. Rovaniemi: Lapin ympäristökeskus.
- Äimä, Frans. 1928. Matkakertomus kielitieteelliseltä matkalta Inarin Lappiin kesällä 1926. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 42(6). 27–33.
- Äimä, Frans & Itkonen, T. I. 1918. Jacob Fellmanin muistiinpanot Sompion ja Kuolajärven lapinmurteista. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 30(3). 1–92.